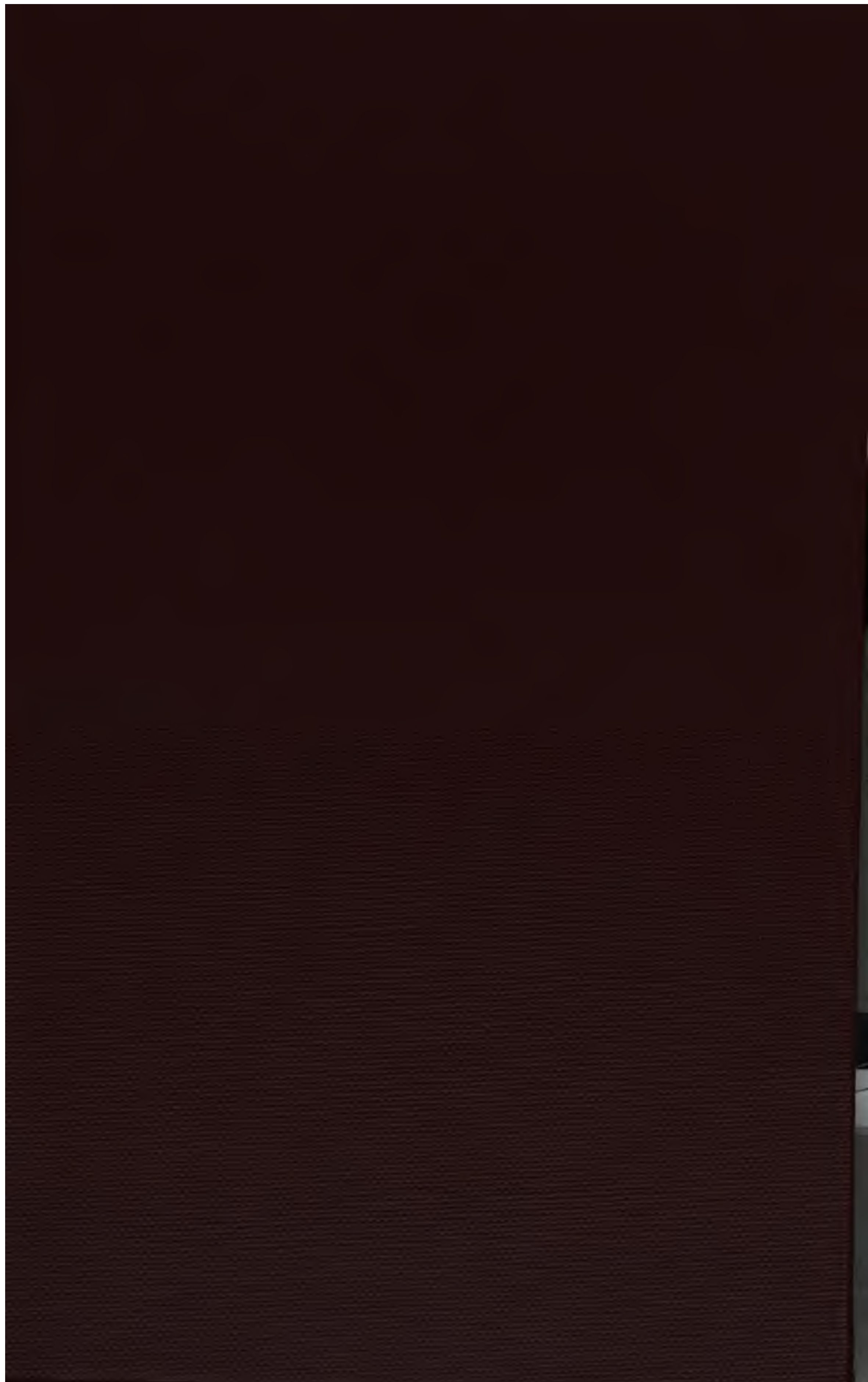

DE REMONSTRANTEN

TE

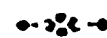
HAARLEM.

HERINNERINGEN EN WENKEN

BIJ HET VERLATEN DER OUDE EN HET BETREKKEN VAN DE NIEUWE KERK DER REMONSTRANTEN TE HAARLEM

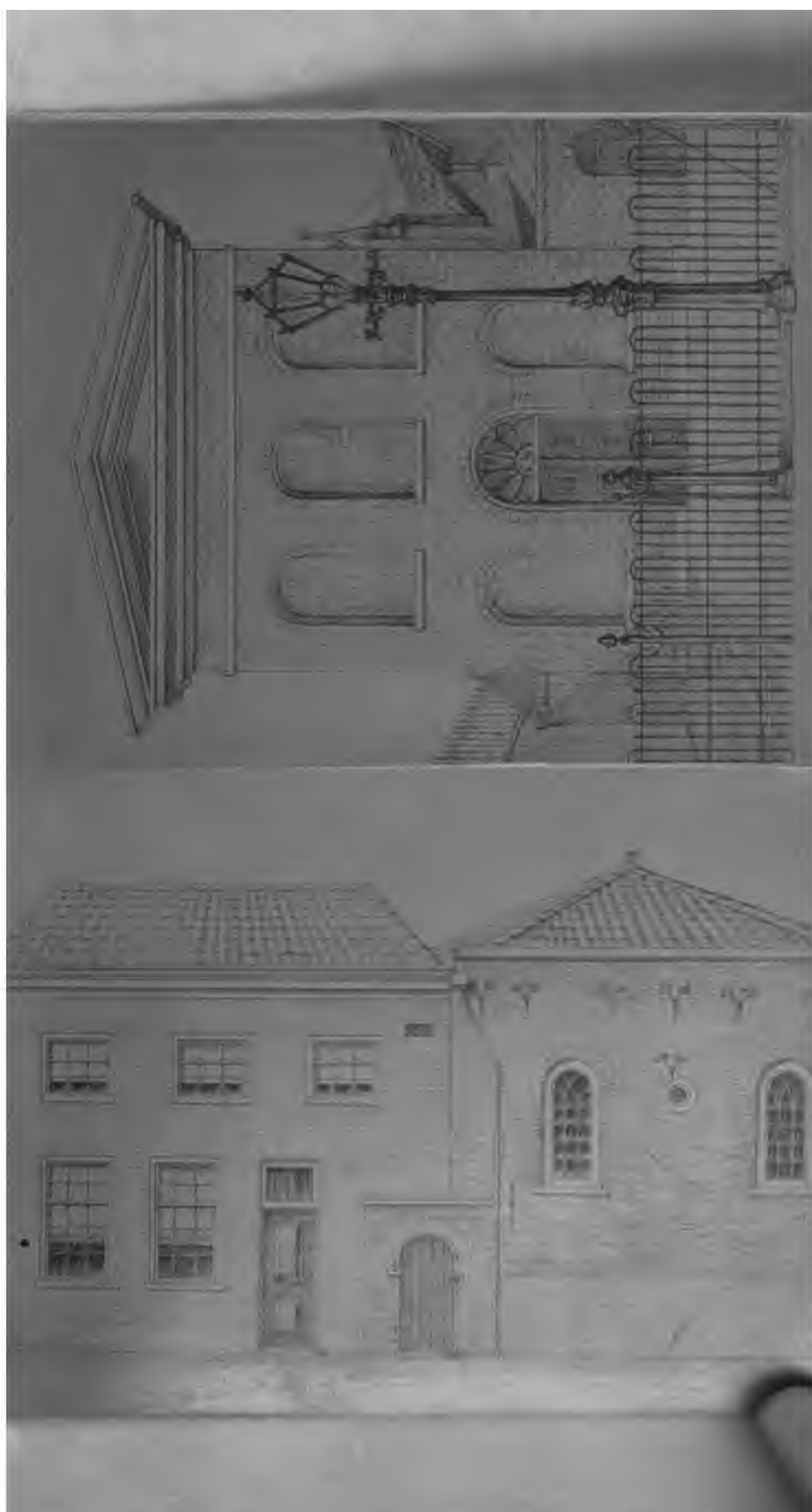
DOOR

Dr. B. TIDEMAN Jzn.

HAARLEM,
DE HAAN EN ZOON.
1887.

DE REMONSTRANTEN TE HAARLEM.

DE REMONSTRANTEN

TE

HAARLEM.

HERINNERINGEN EN WENKEN

BIJ HET VERLATEN DER OUDE EN HET BETREKKEN VAN DE NIEUWE KERK DER REMONSTRANTEN TE HAARLEM

DOOR

DR. B. TIDEMAN JZN.

HAARLEM,
DE HAAN EN ZOON.
1887.

AAN DE NAGEDACHTENIS VAN

ARNOLDUS ABRAHAM STUART,

in leven predikant te Amsterdam;

EN AAN DE WELEERW.Z.GELEERDE HEEREN:

COMBERTUS WILLEM VAN DER POT,

Em.-predikant te Rotterdam;

DR. HERMANUS HEEMSKERK,

Em.-predikant te Amsterdam;

EN

WILLEM VAN OORDE,

Em.-predikant te Haarlem;

WIER TROUWE ARBEID IN DE OUDE KERK DEN GROND LEGDE TOT DEN NIEUWEN BOUW,

WORDEN DEZE HERINNERINGEN EN WENKEN

MET HOOGACHTING EN HEILBEDE OPGEDRAGEN

DOOR

HAARLEM, Mei 1887. *DEN SCHRIJVER.*

INHOUD.

Bladz.

EEN WOORD VOORAF 1

I. KIEMEN VAN HET REMONSTRANTISME 3

Het karakter der eerste hervorming hier te lande. — J. G. Verstege. — Merula. — Blok. — Oudste kerkinrichting. — Guido de Brès. — Het Calvinisme. — De minderheid. — Duifhuis. — Coornhert.

II. DE REMONSTRANTIE 9

Arminius hoofd der vrijzinnige partij. — Hare kenmerken: de leer over Gods werking in het hart, over de herziening der belijdenisschriften, over de verdraagzaamheid en het gezag der overheid in kerkelijke zaken. — De Goudsche catechismus. — De remonstrantie.

III. WOELINGEN TE HAARLEM TOT 1640 13

Het kerkrechtelijk vraagstuk op den voorgrond. — Regeling van 1591. — Resolutie tot den vrede der kerk. — Zaak van Spranckhuysen. — Resolutie der Haarlemsche vroedschap 1618. — De pensionaris Joan de Haen. — De calvinisten zegepralen, 24 Oct. 1618. — De Dortsche synode. — De vergadering der Remonstranten 5 Maart 1619. — Johannes Wtenbogaert. — De Haarlemsche gemeente steunt de beweging in 1621. — Vezekius ontsnapt. — Herm. Montanus. — Dwinglo verstoort de orde. — Poppius en Nïellius te Haarlem gevangen. — Samenzweering tegen prins Maurits. — Haarlem in commissie bediend door Rodinger Jr., Polyander, Pollio. — Lachterop verbannen. — Paschier de Fijne vestigt zich hier, Sept. 1633. — Zijn vroeger leven en werken. — Vergaderplaatsen der Haarlemsche Remonstranten. — Paschier ingedaagd.

IV. PASCHIER DE FIJNE IN DE EERSTE EIGENE KERK 31

Herkomst van het gebouw en eerste lotgevallen. — Paschier's werkzaamheid met woord en pen. — Strijd met Montanus. — De belijdenis der Remonstranten. — Overzicht van Paschier's werken. — Fragmenten uit »Zeemans nieuwjaar" en uit »Amsterdamsch nieuwjaar". — Zijn laatste schrift. — De twaalf artikelen des geloofs in de kerk. — Dood en begrafenis van Paschier. — Toestand der gemeente.

Bladz.

V. DE PREDIKANTEN VAN 1660—1826 42
Hunne namen, bezoldiging en kleine bijzonderheden.

VI. DE TOESTAND DER GEMEENTE 43
Ledental. — Doopelingen. — Het bestuur. — Moeilijkheden in 1745. — Veranderingen in het kerkgebouw. — De eerdienst: orgel en kerkgezang. — De geldmiddelen.

VII. DE STICHTING VAN JUSTUS EN ISABELLA VAN LEEUWAARDEN. 46

VIII. DE GEMEENTE IN BETREKKING TOT DE BROEDERSCHAP...... 49
Bijzonderheden uit de groote vergaderingen van 1728, 1739, 1754, 1757 en 1787.

XI. DE PREDIKANTEN VAN 1827 TOT HEDEN................ 51
Hunne namen, bezoldiging en kleine bijzonderheden.

X. HERLEVING DER GEMEENTE........................... 52
Toenemend ledental. — Begunstigers. — Godsdienstonderwijs. — Verbouwing des kerkgevels en van het kostershuis in 1846. — Verwarmingstoestel. — Gasverlichting. — Orgel en kerkgezang. — Het koor. — Verhooging van het rijkstractement des leeraars in 1867. — Gevolgen der herziening van het Algemeen Reglement der Remonstrantsche Broederschap in 1879. — Reglement der gemeente. — Vergadering van leden. — Afwisselende prediking. — Geldelijke toestand. — De Gemeente en de Broederschap. — Armen en weezenzorg. — Het hofje. — De Parochie van den H. Dominicus.

XI. DE NIEUWE KERK.................................. 64
Noodzakelijk. — Aankoop van terrein toebehoorende aan de burgerlijke gemeente. — Vrijwillige giften. — Aanbesteding. — Gang van den bouw. — Beschrijving. — De oude kerk verkocht 26 Maart 1887. — Verlaten 16 Mei 1887. — Inwijding 29 Mei 1887 van het nieuwe gebouw.

BIJLAGEN... 83
I. Fragment van een brief van Montanus van 24 Dec. 1623 85
II. Brief van Paschier de Fijne van 28 Dec. 1640........ 88
III. Confessie van Jan vander Sluys. 91
IV. Namen van bestuurders der gemeente 1637—1887..... 93
Vaste bezittingen 95
V. Schenkingen 95

Een woord vooraf.

De Remonstrantsche gemeente te Haarlem is verplicht geweest haar oude kerkgebouw, sinds 1640 in gebruik, te verlaten en een nieuw te stichten.

Zóodoende wordt de laatste uitwendige herinnering weggedaan aan die dagen, toen de verbolgenheid eener Calvinistische staatskerk de voorstanders van vrijheid en verdraagzaamheid, de bestrijders van alle formulier gezag, eerst uitwierp, toen duldde in een of anderen verborgen hoek.

De Remonstranten zijn geweest en gebleven de handhavers van het beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, van voortgezette herziening der uitingen van het godsdienstig leven onder de vaderlandsche protestanten. Reeds voor de oude Remonstrantsche vaderen was het eene diepe teleurstelling, dat zij deze beginselen niet mochten voorstaan in de Ned. Herv. kerk, die toen, en thans nog, de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven door leer- en belijdenisdwang tegenhoudt. Maar daarom, nu hier ter stede, en op vele andere plaatsen, ook naar het uitwendige de Remonstrantsche gemeente mag staan aan den openbaren weg, is het de tijd openlijk uit te komen voor wat de Remonstranten waren en werden, de herinnering te verlevendigen aan de dagen van ouds, de roeping te vernemen die het heden ons doet hooren voor morgen.

Dit bedoelen de volgende bladzijden in de eerste plaats bij de leden en vrienden onzer nog altijd kleine gemeente. Voor hen is het noodig, dat ingenomenheid gewekt worde met het streven der Remonstranten, afgezien van den persoon des

voorgangers. Het echt nederlandsch protestantsch beginsel moet men lief krijgen. En hier geldt de regel, onbekend maakt onbemind. Het godsdienstonderwijs in onzen kring bepaalt natuurlijk de aandacht van het opkomend geslacht bij de Remonstrantsche richting zoo als ze was en werd, maar de volwassenen, vooral zij, die uit de Ned. Hervormde kerk in onzen kring voedsel zochten voor de ontwikkeling van hun godsdienstig leven, moeten in staat gesteld worden door eene eenvoudige uiteenzetting der feiten waardeering en liefde te koesteren voor eene vereeniging, die het zuiver protestantsch beginsel wil redden en levend houden.

Vanwaar het Remonstrantisme in Nederland? Dat is de eerste vraag.

Met aanhaling der bronnen wordt de lezer niet vermoeid. Geen nieuwe maar in het vergeetboek geraakte bijzonderheden worden hier medegedeeld. Het oud-archief onzer gemeente, door Mr. H. Gerlings Cz. geordend, is de hoofdbron. De bekende werken over Paschier de Fijne door van Vloten, en die van Prof. Dr. J. Tideman en Dr. H. C. Rogge over de Remonstrantsche Broederschap, de Remonstrantie, de stichting onzer vereeniging en over Joh. Wtenbogaert werden geraadpleegd. De vrij uitvoerige en nauwkeurige schets door den heer Allan geleverd in zijne Geschiedenis en Beschrijving van Haarlem kon worden aangevuld en voortgezet. De notulen van den kerkeraad beginnen eerst in 1710, ontbreken van 1795—1806 en van 1813—1826 zijn geen notulen gehouden. De oudere geschiedenis kan in het archief alleen gelezen worden tusschen de regels van de kasboeken der diaconie die 7 Nov. 1649 aanvangen en die der kerk, welke beginnen met 1652. Het register der gedoopten van 1670—1791 berust op de secretarie te Haarlem, dat van 1791 tot heden bij de kerk. Een register der leden is in 1836 aangelegd, en dat der huwlijkswijdingen begint met 31 Januari 1849. Dat de kostbare verzameling brieven, bewaard in de Bibliotheek der Remonstrantsche gemeente te Rotterdam, enkele geheel onbekende bijzonderheden leveren kon, danken wij aan de welwillendheid van den kerkenraad dier gemeente.

I. De kiemen van het Remonstrantisme.

Gewoonlijk meent men dat het Remonstrantisme geboren werd, toen Jacobus Arminius, hoogleeraar te Leiden op 7 Februari 1604 eenige stellingen over het leerstuk der voorbeschikking Gods verdedigde. Toen trad eene richting van godsdienstig leven aan het licht, die veel ouder was dan de persoon van Arminius, en ook veel meer omvatte dan eene eigenaardige wijsgeerige bespiegeling der godgeleerde wetenschap. De richting door de Remonstranten vertegenwoordigd op het gebied van ons vaderlandsch godsdienstig leven, wortelt in het oorspronkelijk karakter, dat de hervorming hier te lande droeg, vóór dat, ten gevolge van een samenloop van omstandigheden, het Calvinisme hier overheerschend werd.

Het is bekend hoe het eerste protest tegen Rome hier te lande uitging van Luther's ordebroeders, de Augustijner monniken te Antwerpen en te Dordrecht, en dat Luther, die de eerste martelaren hier te lande met een lied verheerlijkte, oorspronkelijk zeer ingenomen was met dit protest der vaderen.

Maar Luther's machtig optreden had hier wakker geroepen een verzet tegen Rome's misbruiken, dat al lang in stilte was voorbereid, onder anderen door de geschriften van den Groninger Wessel Ganzevoort. Dit verzet goldt het hart van de Roomsch-Catholieke godsdienstleer, het H.-Sacrament des Altaars, waarbij het goddelijke leven in de handen des priesters onder de gedaante van brood en wijn, wordt medegedeeld aan de geloo-

vigen. Tegen die gedurige wondervolle menschwording Gods ten gevolge van de bovennatuurlijke priestermacht verzetten zich onze vaderen. Leeken als Cornelis Hoen en Hinne Rode, in dezen volgende het spoor door Wickleff gewezen, aarzelden zelfs niet, toen Luther hun gevoelen, dat het Avondmaal geen genademiddel maar gedachtenisviering was, verwierp, aan Zwingli de gelegenheid te geven in 1525 om voor zijn gevoelen op dit punt uit te komen. „Sacramentisten" werden onze Hervormde vaderen daarom gescholden in den eersten tijd, en zij waren spoedig bepaald on-Luthersch. Het was eene eigenaardige uiting van den Germaanschen volksgeest, die in eigen huishouding niet duldt de inmenging van den vreemdeling. Zelfs in het hart der middeneeuwen hadden onze vaderen zich herhaaldelijk verzet tegen de inmenging der Pausen. Op Paschen 1076 was de keizer Hendrik IV nergens veilig dan te Utrecht, waar in zijne tegenwoordigheid de ban werd uitgesproken over Paus Gregorius. Nog in 1429 protesteerden onze vaderen bij gansch Europa tegen den toeleg der Pausen om hen te besturen van Rome uit. Hoe Catholiek ook, Ultramontaansch waren onze vaderen niet. En thans verzetten zij zich tegen de inmenging van den priester. Zelfs durfde de Franciscaan Nicolaas Peters (1520) beweren, dat er geen middelaars noodig waren tusschen God en mensch, met de herinnering, dat de verloren zoon niet naar Rome, maar naar den vader ging. Dit protest werd gevolgd door de lezing van den Bijbel. De eerste vertalingen des N. T. in de landtaal verschenen hier van 1522—1524. Onder den indruk der plakkaten van Karel V was de volksklasse zeer vatbaar voor de prediking, dat die gezichten en droomen van de profeten des O. T. en van het openbaringsboek aanwijzingen waren van het godsrijk, dat zij op aarde moesten stichten, juist bij den vuurgloed der houtmijten, bij oorlogsgerucht, terwijl de dood reed over de aarde. De wilde drift der wederdoopers is zoo verklaarbaar, en die wilde vloed liet op onzen bodem de rustige vroomheid der doopsgezinden achter.

Maar in de kringen der Hervormden werd de vroomheid op eigenaardige wijze aanbevolen. Het elders opgekomene calvinisme, dat de onder Alva gevluchtten straks zouden medebrengen uit den vreemde, werd beslist bestreden. Als „wechwijzer" der leeken trad op Jan Gerrits Verstege, pastoor van Garderen, die zich zelven den weder opgestanen Veluwnaar noemde. Hij wilde van geen voorbeschikking ten kwade weten, en verwees hen, die van eene eeuwige verdoemenis spraken, naar Jezus' woord: „bekeert u en gelooft het Evangelie!"

Engel Willems de Merle, meer bekend als Angelus Merula, pastoor te Heenvliet, bestreed de Mariadienst, stond het priesterschap aller vromen voor, en beweerde onder anderen: „God is steeds rijk voor de zijnen; het ware geloof mint de vrijheid; laat Christus alleen heerschen door zijn woord en geest; der armen dienst is godsdienst." Hij stierf aan den voet des brandstapels, door de Inquisitie voor hem opgericht 25 Juli 1537.

Volgens den Leidschen prorector P. Bloccius moest men zich verzetten tegen den leerdwang door de Lutherschen dier dagen uitgeoefend en met Jezus' leer te vreden zijn. (1566).

Zoo bestond hier vóór Alva's komst eene vrijzinnige Protestantsche richting, beslist gekant tegen den dwang eener voorgeschrevene belijdenis. Toen Alva kwam, vluchtten de meesten naar Emden, Wesel, Londen en elders. Te Emden richtten die hervormde ballingen zich in op de leest eener zeer vrijzinnige kerkinrichting, door Johannes à Lasco aldaar sinds 1540 ingevoerd. Onderteekening van eenig geloofsformulier werd niet gevorderd, en bij strenge tucht op de zeden, daar het geloof zich in het leven moest openbaren, heerschte daar vrijzinnigheid en verdraagzaamheid.

Ja, wat meer zegt, waar in de zuidelijke Nederlanden te Antwerpen in 1563 en 64 de Hervormden zich aan één sloten, daar werd wel in 1565 de geloofsbelijdenis, door Guido de Bres voor zich zelven opgesteld, aangenomen, als uitdrukking en bevestiging van het eigen geloof uit den Bijbel, maar met

[illegible]

Drie jaren later was de geest al anders te Emden, en in 1574 kon de Dordrechtsche synode de formulieren van eenigheid verplichtend stellen ook voor onderwijzers. Wel verleenden de Staten er hunne goedkeuring niet aan, maar de Calvinistische stempel was voor goed gedrukt op het wezen der Ned. Herv. kerk. Juist omdat wij de minderheid vertegenwoordigen tegenover dat Calvinisme, zooals het thans weder het hoofd opsteekt, zijn wij zoo licht onbillijk in ons oordeel. Het Calvinisme was in die dagen van woeling en strijd eene regeling van kerk en staat, die gereed lag, en die kon overgenomen worden door onze vaderen, die, nog eer het staatsverband aanwezig was, vroegen om de regeling van hun godsdienstig leven in den vreemde, waar de herberg der geloovigen de moeder werd der vaderlandsche kerk. Maar niet alleen die kerkinrichting lag voor de hand, ook de levensopvatting van het calvinisme strookte geheel met de levenservaring der vaderen. Dat er eene uitverkiezing bestond, dat de groote menigte verloren was in de zonde, hoe zagen zij dat voor hunne oogen, zij die uitverkoren waren om tegenover de geheele wereld de spits af te bijten in de worsteling met het goddelijk recht der koningen, uitverkoren om de

vrijheid des gewetens te redden! Het warme calvinisme van den eersten tijd der tachtigjarige worsteling was eene levenskracht. Maar als regeling van het godsdienstig leven bij maatschappelijke rust was het onbruikbaar en toonde het zijn vreemde herkomst, zijne onzedelijke vruchten. Willem van Oranje zelf noemde het in zijnen brief aan Jan van Nassau in 1566 al „eene inbraak" en toen in 1581 de Middelburgsche Synode andersdenkenden ging veroordeelen, meende de prins den Staten te moeten aanraden, maatregelen te nemen tot behoud der christelijke vrijheid.

Eene belangrijke minderheid bleef zich tegen de Calvinisten verzetten. En die minderheid, wier woordvoerders waren Caspar Coolhaes te Deventer en te Leiden, Herberts en Poppius te Gouda, Wiggerts te Hoorn, Snecanus in Friesland, was het hierover eens, dat de kerk der Hervormden de overheid niet maken mocht tot haar dienares, om geloofsdwang uit te oefenen. Merkwaardig is de verklaring van Snecanus, in welke hij het woord van eenen ouden kerkvader overnemende verklaarde, nooit van eene synode te zijn wedergekeerd als een beter mensch. Die minderheid heeft eene korte poos eene gestalte bekomen in de St. Jacobs gemeente van Huibert Duifhuis te Utrecht. Die gemeente had noch geloofsbelijdenis noch formulier, en geen kerkbestuur om toe te zien op de leer, alleen bestuurders van het werk der liefde. In de Jacobi-kerk te Utrecht verzamelde zich van 1571—1581 eene uitgelezene schaar van vrije vromen met Willem van Oranje aan 't hoofd. De Prins verklaarde van niemand liever dan van Duifhuis het evangelie te hooren verkondigen. Daar vinden wij de jonge mannen, als Oldenbarnevelt, Wtenbogaert, de Groot en anderen, die straks den strijd aanbinden tegen het Calvinisme, en in dien strijd bezwijkende, aan de vrije vroomheid toch een plaats geven in de Republiek, zij het dan ook als uitgeworpen secte.

Maar geen heeft sterker het Calvinisme bestreden dan Dirk Volkertsz Coornhert, notaris, plaatsnijder, secretaris der Staten van Holland, en van de gemeente Haarlem. Hij, de beschaafde

leek, beoefenaar van kunst en letteren, doorkneed in bijbelkennis, de protestantsche humanist der 16de eeuw, beschreef de vroomheid als „Wellevenskunst" in strijd met allen geloofs- of leerdwang. Vertrouwde van Willem van Oranje, door de Nassaus steeds beschermd, was hij de man der verdraagzaamheid. Geweld wilde hij niet op godsdienstig gebied. Door list verijdelde hij de beeldstormerij, en ruimde zijn huis in de Jansstraat in voor de beeldwerken uit het Caecilia-klooster (tegenwoordig het Gouvernements-gebouw). De waardeering zijner medeburgers deed het vonnis van den bloedraad in 1567 overgaan in eene halve invrijheidstelling, die uitliep op vrijwillige ballingschap (1568—1572), die nog verlengd werd toen hij door Lumey's wilde geuzen werd vogelvrij verklaard, omdat hij hunne willekeurige afpersingen had afgekeurd. Zijne heftige bestrijding van den Heidelberger Catechismus deed de diensten vergeten, die de Haarlemsche secretaris aan de vrijheid bewezen had, en toen hij zijne laatste levensdagen rustig te Delft wilde slijten, wees de overheid hem de stad uit en kon hij te Gouda nog eene laatste rustplaats vinden in Oct. 1590. Zijn laatste woord was een verzet tegen de meening van Justus Lipsius, dat ketterdooden plicht der overheid was. Voor Coornhert was geloof: „een vast betrouwen, dat God wil, zal en kan geven, wat wij van hem vragen naar zijnen wil." Voor hem was aanbidding „eene verheffing des gemoeds tot God met ernstige begeerte om van alle kwaad verlost en zijner goedheid deelachtig te worden. Hij die deze karaktertrekken niet in zich waarneemt, kan door de meest nauwkeurige opvolging der schoonste ceremoniën nimmer tot waarachtige godsdienst geraken. Eene godsdienstige plechtigheid kan met een goddeloos hart worden bijgewoond, maar wie uit louter liefde barmhartigheid oefent aan den naaste, bezit altijd de waarachtige godsdienst. Haar grondslag is waarheid. Daarom is zij onveranderlijk en eeuwig als God. En al wie God in het heiligdom zijns harten draagt, hoe zou hij er de hatelijke zonde een plaats kunnen geven?"

Zijne werken waren de aanleiding, dat Jacobus Arminius tot volkomen bewustzijn kwam van zijne vrijzinnige richting. De Amsterdamsche overheid had hem opgedragen Coornhert te wederleggen, en hij kon niet anders als zegen spreken over dezen leekenprofeet der verdraagzaamheid. Tegenover hem durfde hij de kerkleer niet verdedigen.

II. **De Remonstrantie.**

De vrijzinnige partij in de oude Republiek gekant tegen het verbindend gezag van belijdenisschriften op kerkelijk gebied, had in Jacobus Arminius aan Leiden's hoogeschool eenen bekwamen woordvoerder gekregen. Arminius onderwees geen spitsvondig leerstelsel maar de levenswaarheden des christendoms uit den bijbel afgeleid, prikkelde tot vrij onderzoek van de geschriften ook van andersdenkenden, en trachtte predikanten te vormen, die invloed moesten oefenen op de practijk des godsdienstigen levens. Hij bestreed niet opzettelijk eerst de leer van Calvijn, maar sprak zijn gevoelen ronduit. De volstrekte doemwaardigheid der menschelijke natuur, de leer dat God den val van Adam en daarmede de eeuwige rampzaligheid van allen gewild heeft, en slechts enkelen zalig maakt, de leer der verkiezing en verwerping, der voorbeschikking ten kwade werd door Arminius verworpen juist om de gevolgen voor de practijk des zedelijken levens, en dit gevoelen werd door hem verdedigd met een beroep op den bijbel, door hem geheel anders verklaard.

Wanneer wij dit godgeleerd geschil der 17de eeuw in de woorden van onzen tijd weergeven, dan komt het hierop neder:

1°. *de heiliging van het menschelijk gemoed is* niet de vrucht van eene onweerstaanbare goddelijke werking, maar *de vrucht van den toestand van dat menschelijk gemoed zelf, dat zich vrijwillig overgeeft, door dat het zich bewust is, dat Gods geest in hem werkt het goede.* De Calvinistische kerkleer beweerde dat de mensch in dezen niets was, God alles. Voor de Remonstranten was het godsdienstig leven, een leven van zelfstandige afhankelijkheid van God. En, daar het der vrijzinnige partij te doen was, zoo als uit alle hare geschriften blijkt, om de heiliging des levens, verzette zij zich met alle kracht tegen de leer der eeuwige verkiezing en verwerping als schadelijk voor het zedelijke leven. Arminius en de zijnen protesteerden om des gewetenswille tegen de Calvinistische kerkleer, gelijk Luther om des gewetenswil zich verzet had tegen den pauselijken aflaat. Het was hier geen vraag van louter wijsgeerige bespiegeling, het was de vraag of men die kerkleer doen kon en leven. En waar men nu die leer wilde dekken met het gezag van de belijdenisschriften der kerk, kwamen zij op tegen het verbindend gezag dier geschriften, wier gedurige herziening, door die schriften zelven geëischt, zij vorderden.

Daarmede spraken zij 2°. het zeer merkwaardig beginsel uit, *dat het godsdienstig bewustzijn zich steeds moet en mag ontwikkelen*, dat hier van geen volstrekte waarheid sprake kan zijn. De oude Remonstanten beriepen zich wel op de H. Schrift, maar hebben ter verdediging van hun gevoelen die H. Schrift zoo moeten behandelen, dat zij de baanbrekers werden voor eene gezonde schriftverklaring. De vrijzinnige partij was zoodoende gekomen tot het besef, dat vroomheid was een leven in zelfstandige afhankelijkheid van God, die in den mensch werkt en te weeg brengt het goede en heilige te willen. Zoo redde zij voor de vaderlandsche Protestanten het zedelijk bestanddeel des Christendoms, dat onder den dwang van leerstuk en formulier dreigde te loor te gaan.

Maar daaruit vloeide dan ook voort, dat die vrijzinnige partij 3°. *verdraagzaamheid* wilde. Die verdraagzaamheid in

den eersten tijd beperkt tot het punt in geschil, de voorstelling der wijze waarop Gods genade werkte, werd later uitgebreid tot alles wat zij noemde: de niet noodzakelijke dingen. Ja men sprak het later duidelijk uit: „naar willekeur en goeddunken van een ander te gelooven, geeft eene koude en schrale godsdienstige overtuiging". De grenzen dier verdraagzaamheid stonden daar, waar eene of andere leer schade deed aan de vroomheid des harten, door hen genoemd in het taaleigen der 17de eeuw: „de godzaligheid". Die verdraagzaamheid was alleen mogelijk in eene samenleving zonder Staatskerk met voorgeschrevene belijdenis, en dus was voor haar in onze 17de eeuwsche Republiek geen ruimte.

De vrijzinnige partij in onze oude republiek had nog een ander punt, waarin zij van de toenmalige calvinisten verschilde: 4°. *Zij kende der overheid gezag toe in kerkelijke zaken.* Hoe vreemd ons dit ook in de ooren klinke, toch was dit punt geheel in overeenstemming met den maatschappelijken toestand dier dagen. De staten hadden de Roomsche hierarchie afgeschaft, aan hen stond dus ook het toezicht op de regeling van het volksleven, buiten gezag der Roomsche kerk. De openbare kerk behoorde oudtijds aan de overheid, en deze moest hen, die om des gewetens wille zich niet konden voegen in openbare kerk, de voeding van hun godsdienstig leven waarborgen. Daarom moest de vrijzinnige partij wel, wilde zij zonder formulierdwang hare opvatting van het christelijk leven in verdraagzaamheid handhaven binnen de Ned. Herv. kerk, aan de overheid verlof vragen haar gevoelen binnen dien kring te leeren en te belijden. En die overheid was, volgens de bepalingen der Unie van Utrecht, de vergadering der staten van ieder gewest afzonderlijk.

En de overheid moest wel met dit gevoelen der vrijzinnige partij worden gemoeid. Jacobus Arminius en Joh. Wtenbogaert moesten zich verantwoorden tegenover den stroom van aantijgingen die tegen hen werd losgelaten, niet het minst toen te

Gouda in 1607 eene „korte onderwysinghe der kinderen in de christelijke religie" verscheen, die als Goudsche catechismus bekend, juist het tegendeel was van den Heidelberger. De taal was er eenvoudig, de uitdrukkingen waren aan het onderwijs van Jezus en zijn apostelen ontleend, en dit boekje gewaagde van geen strijd, het ademde vrede. Gevloeid uit de pen van den overleden Goudschen predikant Herberts, werd het op rekening gesteld van Arminius. Deze, wiens leerlingen als proponenten werden afgewezen, wiens getuigschriften niet meer golden, moest wel zich verantwoorden tegenover hen, die hem hadden aangesteld. Vele samenkomsten hadden nu plaats, waarin ten duidelijkste bleek, dat het ten slotte neerkwam op het verbindend gezag der belijdenisschriften, door Arminius ontkend. Arminius, geknakt naar het lichaam, stierf 19 Oct. 1609, eer hij aan de staten als slotsom der overwegingen en twistgesprekken zijne opvattingen schriftelijk kon indienen.

Reeds in Jan. 1610 kwamen een veertigtal leiders der vrijzinnige partij te Gouda bijeen, en daar werd eene Acte opgemaakt, en door Joh. Wtenbogaert gesteld in den vorm van een verweerschrift (*Remonstrantie*) aan de Staten van Holland. Van dit geschrift kreeg de partij nu haar naam van Remonstranten.

Voorstanders waren zij van de herziening der belijdenisschriften, en, werden zij om die meening verdacht gemaakt als lieden, die niet verandering *in* maar verandering *van* den godsdienst wilden, zoo moesten zij zich als zoodanig aanmelden bij de overheid, die zelve eene herziening van geloofsbelijdenis en toetsing aan het bijbelwoord noodig gekeurd had. De Remonstranten traden dus dadelijk op den voorgrond als verdedigers der overtuiging, dat de uitingen van het godsdienstig leven zich moeten wijzigen en in voortdurende beweging gehouden worden, als dat leven zelf. Herziening van leefregels wordt door het leven, ook door het godsdienstige leven ge-

eischt. Ja, hadden niet de vervaardigers van belijdenis en catechismus zelven die herziening aanbevolen?

Het bovenvermeld gevoelen over de werking der goddelijke genade plaatsten zij in 5 artikelen tegenover dat der tegenpartij. En, zoo lang geen wettige synode uitspraak gedaan had, vroegen zij verdraagzaamheid. Zij waren zich bewust als voorstanders der zedelijke opvatting der christelijke levenswaarheid een rechtmatige plaats te beslaan in het vaderlandsch protestantisme. Die vijf artikelen zijn dus volstrekt niet de onveranderlijke kerkleer der Remonstranten. Zij zijn niet eens de uitdrukking van het eigenlijk beginsel der beweging. En, al zouden wij nu ons bij der Remonstranten oude verdediging der voorwaardelijke uitverkiezing Gods en der zedelijke vrijheid des menschen desnoods kunnen nederleggen, het is vóór tien jaren al duidelijk aangetoond, ons beginsel ligt elders dan in den strijd, in welke die 5 artikelen de uitdrukking bevatten van een gevoelen, dat toen zeker den tijd vooruit was.[1]

III. **Woelingen te Haarlem tot 1640.**

Terwijl de gansche Republiek door dezen twist werd geschokt, was het in Haarlem, de stad van Coornhert, in de eerste plaats de vraag of de overheid invloed zou uitoefenen op de regeling van de kerkelijke belangen, die tot ernstige spanning aanleiding gaf. Het gold hier ter stede eerst en meest de vraag naar het goed recht der overheid in kerkelijke zaken.

[1] Dr. J. W. Bok: Is de Remonstrantsche Broederschap op vijf Arminiaansche artikelen gegrond? Amsterdam, 1877.

Bij de Unie van Utrecht was bepaald, dat de Staten van elk gewest de regeling van het kerkelijk leven zouden aan zich houden binnen hun eigen gebied. De waarlijk vrijzinnige regeling van het kerkelijk vraagstuk in de Wezelsche synode van 1568 was op den achtergrond geschoven te Emden in 1571, en de ballingen in den vreemde droegen zoo naar het vaderland eene Calvinistische kerkinrichting, die in de Dordtsche synode van 1574 werd aangenomen — door de kerk. De Staten konden in hunne regeling van het maatschappelijk leven geen onafhankelijke macht dulden als de Calvinistische kerk. De souverein dezer landen moest, zoo stond in de opdracht der grafelijkheid aan Prins Willem te lezen, eene regeling maken van den waren protestantschen godsdienst zonder iemand in zijn geloof te krenken. Na 's prinsen dood rustte op de Staten de verplichting daarin te voorzien, en dit nog wel, overeenkomstig de Unie, iedere provincie voor zich. Oldenbarnevelt trachtte nu eene regeling van het kerkelijk leven in te voeren, op voordracht van eene commissie, bestaande uit staatslieden en predikanten, onder dezen bevond zich ook de Haarlemsche predikant Johannes D'amius, die van 1578—1612 de gemeente bediende. Bij deze kerkordening van 1591 werd de verkiezing van predikanten en ouderlingen opgedragen aan vier leden der overheid en vier uit den kerkenraad. Kerkelijke vergaderingen uitsluitend over kerkelijke zaken moesten gehouden worden ten overstaan der overheid. Onderteekening van belijdenis of catechismus werd niet gevorderd. De Staten van Holland hebben deze regeling nooit tot wet verheven. Delft, Rotterdam, Hoorn, Medemblik en Gouda verzetten zich er tegen. In 1612 nu zonden de Staten aan alle overheden in het gewest die artikelen, welke betrekking hadden op het verkiezen van predikanten, ouderlingen en diaken en het bijwonen van kerkelijke vergaderingen, om er zich desverkiezende aan te houden. In Maart 1614 verscheen daarop „de resolutie tot vrede der kerk" uit de pen van Hugo de Groot gevloeid, waarbij over belijdenis en catechismus geheel gezwegen werd,

en den predikanten werd bevolen over diepzinnige leerstukken te zwijgen. Maar verdraagzaamheid liet zich niet voorschrijven van regeeringswege.

Dit bleek te Haarlem in 1615. De Haarlemsche overheid wilde de kerkorde van 1591 invoeren. Daar tegen kwam de Calvinistische partij in verzet. De oud-burgemeester van der Laan mocht al de overheid steunen en eenen heftigen brief aan den kerkenraad schrijven, toen in het laatst van 1615 Dionys Spranckhuijzen als predikant volgens die kerkorde beroepen was, brak de twist uit. De overheid hield tot het laatste vol. Haarlem stond in die dagen bekend als geheel op de hand van Oldenbarnevelt's staatkunde. Het baatte niet, dat Spranckhuijzen ontslag vroeg. De twisting duurde voort tot dat Maurits 25 October 1618 ook hier de regeering veranderde in Calvinistischen geest. Eene uitvoerige beschrijving dezer onverkwikkelijke woelingen is elders te vinden.[1] Niet ten onrechte werd de partij, die ook hier ter stede het recht der overheid en kerkelijke zaken handhaafde, de „Haarlemsche Harminiaen" genoemd. Van eene krachtige anti-calvinistische minderheid was in Haarlem toch zeker wel iets te vinden ook op leerstellig gebied. De calvinistische partij vond althans ter statenvergadering, die tegen 1 Nov. 1618 de synode te Dordrecht wilde bijeenroepen uit Haarlem geen geestverwanten. In de vergadering der Hollandsche staten ging van Haarlem de eisch uit, dat niet eene algemeene maar eene provinciale zoude bijeenkomen, en met Rotterdam, Leiden, Alkmaar en Hoorn en twee edelen ging Haarlem voorop onder de leiding van Oldebarnevelt in een krachtig protest tegen de zoogenaamd nationale synode. De synode werd toch uitgeschreven ondanks het protest van Holland, en toen de prins op last der Staten de waardgelders afdankte, die door sommige steden waren aangenomen

---

[1] »Geschiedenis en beschrijving van Haarlem door G. Allan". III. bladz. 442—437. Dit gedeelte is van de hand van Mr. H. Gerlings Cz. oud-bestuurder onzer Gemeente, die haar archief ordende, en van 1840—1878 de belangen der gemeente krachtig heeft voorgestaan, en nog steeds in zijne ruste haar zijne belangstelling doet blijken.

als rustbewaarders, toen was Holland verslagen, de vrijzinnige partij gevonnisd. Als woordvoerder der libertijnen trad de Haarlemsche pensionaris Johan de Haen op, die naast Hoogerbeest en de Groot mag genoemd worden, en zijne vrijzinnige denkbeelden moest boeten met ballingschap. Gesproten uit een oud Delftsch geslacht, welks leden onder Alva om der geloofswille ballingen geweest waren, was hij, kweekeling aan buitenlandsche Academieën, spoedig een beroemd advokaat te 's Hage en te Amsterdam. In 1599 werd hij, 39 jaren oud, secretaris der Admiraliteit, en in 1603 pensionaris van Haarlem met eene opklimmende bezoldiging, getuige van de ingenomenheid dier overheidspersonen, wier raadsman hij was. Hij werd 20 Maart 1619 zonder eenigen vorm van proces afgezet, en verliet op raad van vrienden het land. Te vergeefs verdedigde hij zich in geschriften, en beriep hij zich op de privilegiëen van Haarlemsch burger. Zijn vonnis, verbanning voor vijftien jaren met verbeurdverklaring van de halve bezitting werd nog verzwaard, door dat men ook de andere helft en die zijner echtgenoote, Isabelle Croes, in beslag hield, en hem verbood zijne goederen als Haarlemsch burger vrij te koopen. In 1620 werd hij nog eens veroordeeld als schuldig aan majesteitsschennis. Hij trok naar Holstein en werd er raad van hertog Adolf, die hem het slot Tönning tot woning gaf. Door zijn toedoen werd den Remonstranten vergund Frederikstad a/d Eider te stichten op 24 Sept. 1621. Toen de stad volbouwd en de eerste steen voor de kerk gelegd was, overleed de Haen in 1624. Onder zijnen invloed verklaarde de overheid in Haarlem in 1618, dat zij de evangelisch Hervormde godsdienst wilde handhaven maar zonder onderzoek naar iemands geloof. Zonder dat iemand daarvoor eenige last zou mogen lijden. Dat alles was uit toen Prins Maurits, 24 Oct. 1618 met de noodige krijgsmacht aangekomen, den volgenden dag de regeering veranderde. De libertijnen „lieden zonder religie" genaamd, onverschillig meestal op het gebied van godsdienstige overtuiging, streden voor de souvereiniteit van de staten, en hun protest tegen de

godsregeering door het Calvinisme gewild, kon straks samenvallen met dat der Arminianen, die zich op gronden van godsdienst en zedelijkheid tegen de Calvinistische richting verzetten. Libertijnen en Remonstranten zijn twee zijden van het verzet tegen het Calvinisme. De Haarlemsche overheid wilde geen oordeel uitspreken over het leerstellig geschil, maar inmiddels zorgen dat „de possessie van de kerken sal werden gelaten bij de wettelijke beroepen Kerkendienaars en haere gemeenten, en dat alle 't gunt daertegen violentelijk soude mogen syn gedaen, sal werden gerepareert."

De hoogkerkelijke partij had nu de handen vrij. In tal van provinciale synoden werd vooraf uitgemaakt, dat er van herziening der belijdenisschriften geen sprake wezen kon, en dat de H. Schrift volgens die geschriften moest uitgelegd worden. De overheid zorgde reeds vooraf dat de vrijzinnigen werden afgezet, zooals in Gelderland, of eenvoudig genegeerd, gelijk in Overijssel. In Utrecht vergaderden de Remonstrantschgezinden afzonderlijk.

Zoo doende traden in de synode van Dordrecht, die men om de aanwezigheid van afgevaardigden uit den vreemde, eene internationale zou kunnen noemen, de Remonstranten op als bij voorbaat aangeklaagden. Hun werd zelfs het recht ontnomen om de stellingen der tegenpartij te wederleggen, stonden zij op dit recht dan zouden de algemeene staten hen als staatsmisdadigers beschouwen. De synode eischte onvoorwaardelijke onderwerping. Beslist was de weigering der Remonstranten. Het had niet gebaat, dat een Episcopius 7 Dec. 1618 dat schitterend pleidooi had gehouden en de gulden woorden sprak: „niets anders hebben wij bedoeld, gewenscht, gezocht dan die gulden vrijheid, die het midden houdt tusschen slavernij en bandeloosheid." Op 14 Januari 1619 werden zij bij monde van Bogerman door de synode weggejaagd als leugenaars, met wie niet te handelen viel. De inkwisitie was weldra in vollen gang. Straks volgde de verbanning uit het vaderland.

Was nu door de synode van Dordrecht werkelijk de ware

leer gered? Het goddelijk eeuwig raadsbesluit der verkiezing en verwerping stond vast — maar is dat goddelijk besluit aan Adam's val voorafgegaan, of daar op gevolgd? Over die vraag werd zeer lang getwist in de synode, en men eindigde met te doen, wat de Remonstranten hadden gewild, het zachtere gevoelen te huldigen en broederschap en verdraagzaamheid te gebieden.

Was dan nu door de synode de Calvinistische kerkordening in de geheele Republiek ingevoerd? De Hollandsche Staten brachten er allerlei wijzigingen in, en slechts twee gewesten, Utrecht en Gelderland namen de Dordtsche regeling over. Zoo was eigenlijk niets wezenlijks verkregen, en men was slechts één in den haat tegen de Remonstranten. Ieder, die de Acte van stilstand niet wilde teekenen, werd bedreigd met den Loevesteinschen kerker.

En de Remonstranten, wat deden zij? Terwijl de synode nog vergaderde kwamen op 5 Maart 1619 enkelen, 15 of 16 personen, predikanten, ouderlingen en diakenen van de Remonstrantsche zijde te Rotterdam in een particulier huis bijeen. Daar besloot men onder de leiding van Grevinkhoven van Rotterdam tot het houden van afzonderlijke bijeenkomsten. Zij werden er toe gedwongen. Zij moesten nu wel de vrije ontwikkeling van het godsdienstig-zedelijk leven, door de kerk belemmerd, overal zoeken te bevorderen. Om de heiliging des levens was het hun te doen. Haar hadden zij willen bevorderen in den kring der Ned. Herv. kerk. Dit was hun onmogelijk gemaakt. De liefde voor vaderland en kerk dreef hen tot het besluit niet te vertwijfelen, maar trots het banvonnis de hand aan den ploeg te houden. Daarbij gevoelde men zeer goed, dat het voortzetten van den arbeid zou moeten geschieden onder het kruis.

Te Waalwijk en te Antwerpen, waarheen de meeste ballingen uitweken, sommigen met vrouw en kinderen, werden nu bijeenkomsten gehouden, en daarbij bepaald dat de gemeenten in het vaderland zouden worden bediend. Van 30

Sept. tot 4 Oct. had de Antwerpsche vergadering plaats, en van nu af is Joh. Wtenbogaert de ziel der beweging. Men besloot vooreerst telkens voor twee maanden personen aan te wijzen, die de gemeenten zouden bedienen in het vaderland. Na 1621 stelde men, omdat bij het eindigen van het bestand het buitenlandsch verblijf gevaarlijk werd geacht, ook directeurs in het binnenland aan, werd de tijd op drie maanden gesteld en besloot men de wenschen der gemeenten naar bepaalde personen in het oog gehouden.

En voor dit doel bracht men van 1619—1621 bijeen de som van *f* 22922. 2 st. De verschillende gemeenten werden aangeschreven tot zeker bedrag. In 1621 wordt Haarlem op de rekening der Directie uitgetrokken tot eene jaarlijksche bijdrage van *f* 800. Toen moet er dus al eene gemeente geweest zijn. In datzelfde jaar (16 Sept.) ontsnapte uit het Haarlemsche tuchthuis de afgezette Echteltsche predikant Vezekius. Hij was 3 Mei 1620 op reis naar Amsterdam gevangen genomen. Vijftien maanden had hij er door gebracht. Zijne huisvrouw Jasperina Verwey, die te Haarlem was komen wonen, verkreeg verlof hem tweemalen 's weeks te bezoeken. Met behulp van een ouden sleutel, door den gevangene gevonden, ontkwam deze in een huis van een geestverwant. Zijne vrouw werd nu in zijne plaats gezet. Na vijf dagen werd zij onder borgtocht ontslagen op verzoek van acht buurvrouwen, en zoo begon in de moeilijke dagen der kerkelijke verbolgenheid de arbeid der broederlijke liefde onder de Remonstranten.

In 1621 op den 24sten Juli vinden wij het eerste zekere bewijs dat hier eene verzameling van Remonstranten bestond. Sints geruimen tijd, was *Herman Montanus*, afgezet predikant van Loenen a/d Vecht, die 21 Sept. 1619 de Acte van stilstand geteekend maar 20 Juli 1620 herroepen had, door de directeuren naar Haarlem gezonden om de gemeente in stilte te bedienen. Bij voorduring was dit in 1621 toegestaan voor de laatste drie maanden van dat jaar. Op dien Juli-dag verstoorde de schout eene vergadering, waar Montanus voor-

ging, toen het publiek zich juist verwijderd had. De predikant ontkwam ternauwernood.

Haarlem bood een veilige schuilplaats. Ten minste Bernardus Dwinglo, afgezet predikant van Leiden, had, toen hij zelf naar Waalwijk in ballingschap moest, zijne echtgenoote eene woning doen vinden in de Kleine Houtstraat te Haarlem. Daar was dus eigenlijk zijn tehuis. Deze vermetele Arminiaan, die te Leiden nauwelijks ontkwam, en in Juli 1621 Is. Welsing uit de gevangenpoort te 's Hage hielp ontsnappen, werd hier door de raadsheeren Rosa en Baersdorp op 7 Juli 1622 gezocht, gevonden, en ontkwam nauwlijks, geheel ontkleed, terwijl hij al zijne papieren moest achter laten. Toch gaf hij in datzelfde jaar zijn boekje: „Nulliteyten der Dortsche Synode" in het licht. De vergadering der directie van 1621 had de copie van dit werk den schrijver teruggezonden, omdat het met den druk niet wilde vlotten.

Het volgende jaar zou het maar al te zeer merkbaar worden, dat er te Haarlem eene Remonstrantsche gemeente was. Dwinglo was veel te Haarlem. Daar bemoeide hij zich naast den predikant Montanus druk met de aangelegenheden der gemeente, en had een gedeelte der Remonstranten op zijn hand. Hij wilde niet letten op de wenschen der gemeente, maar de keuze van opzieners overlaten aan den ouden Scriverius,[1] vader van den geleerden Pieter Scriverius, die zeer rijk was en, hoewel hij niet ten Avondmaal kwam, toch armen en leeraars zeer ondersteunde en zijn huis voor de bijeenkomsten inruimde, waarvoor hij met *f* 400 werd beboet. De Haarlemsche gemeente dankte het zeker ook aan hem, dat zij reeds in 1621 een som van *f* 800 kon opbrengen voor de algemeene belangen der Remonstranten. Aan dezen persoon wilde Dwinglo ook de bevoegdheid geven leeraars naar eigen goedvinden van de Directeuren te ontbieden, die dan maar hadden te gehoor-

[1] De familie Schrijver schijnt tot de Remonstranten behoord te hebben. Gerrit Schrijver was van 17 Mei 1739—1781 diaken en ouderling der gemeente.

zamen. Zoo stonden de zaken te Haarlem in Dec. 1622. Den 6den Januari van het volgende jaar kwamen de directeuren Poppius, Nïellius en van den Borre gedurende eenige weken te Haarlem om deze moeilijkheden te vereffenen. Daar namen zij hun intrek bij zekeren Simon le Febre. Op Zaterdag 21 Januari 1623 des morgens vroeg vertrok van den Borre naar Leiden te voet. Tegen den middag werden Poppius en Nïellius gewaarschuwd, dat zij door den Schout van Haarlem, Cornelis van Teylingen, werden gezocht. Vrouw le Febre zette een ladder op de plaats tegen den muur om hem te laten ontsnappen. Poppius was reeds half op den ladder toen hij gegrepen werd, Nïellius werd nog in huis gevat. Te vergeefs smeekten de huisgenooten om vrijheid. Het heette „van hooger hand" te komen. Poppius ging vooruit met het paternoster aan, de bonte muts op 't hoofd, zijn nachthemd aan, en vilten pantoffels [1] aan de voeten, naast den Schout, Nïellius volgde. Zij werden ieder in een afzonderlijke gevangenis gebracht. Daar schreef Poppius, nadat de Schout hem zijne verontschuldiging had gemaakt, en zijn leedwezen had te kennen gegeven, dat hij een huis betrokken had zonder achteruitgang, een roerenden brief aan zijne gade Françoise van Wassenhove, die ook werd uitgegeven in druk. Wij halen er deze woorden uit aan: „laet het U. L. eenichsins verquikken dat ik nae den lichame redelijke ben, ende nae 't gemoet gansch wel gerust, bereydt sijnde den Heere te volgen, waer hy mij henen leydet. Ick hebbe voor vele jaren myn siele ende lichaem, leven ende alles, wat ik hebbe, Christo Jesu geheiliget, ende nae myn geringe vermogen, door hulpe van syne onverdiende genade, bevordert de waerheit, die nae de Godtsaligheit is. In dese quade dagen hebbe ik ook geen andere intentie gehadt, ende met geen ander werk bezich geweest. In de wegen myner beroepinge heb ik gewandelt." Poppius en Nïellius werden goed behan-

---

[1] Zoo worde het woord »kalferotten" bij Brandt (IV 874) verstaan, naar de vriendelijke aanwijzing van prof. J. Verdam en den heer Johan Winkler.

[illegible] Op 21 Januari [illegible] Poppius [illegible] brief waarin [illegible] blinde [illegible] heeft, [illegible] die daer [illegible] syn [illegible] Poppius' [illegible] zich met [illegible] Men [illegible] komen al de [illegible] Remonstrantsche [illegible] In- [illegible] kunnen [illegible] had [illegible] de [illegible] Remon- [illegible] Amsterdamsche [illegible] Deze [illegible] in [illegible]

[illegible]

te Amsterdam nog eens den verrader gespeeld heeft tegenover de Remonstranten.

Poppius en Nïellius wachtten nu in den kerker hun vonnis, toen 6 Febr. 1623 de aanslag op het leven van Prins Maurits werd ontdekt, welke „conspiratie" een zee van ellende bracht over de Remonstranten. Bekend is het hoe Oldenbarnevelts zoon Willem, heer van Stoutenburg, uit wraakzucht het op Maurits leven had toegelegd. Stoutenburg trachtte den predikant Dwinglo voor het plan te winnen, maar te vergeefs. Beter slaagde hij bij Slatius, gewezen predikant van Bleiswijk. Deze was een zeer oproerig man en een lastig medestander. Wel had hij het Calvinisme geestig bespot en zijn tractaat „de gepredestineerde dief", maar zijn „Morgenwekker" van 1620 was een bepaald oproerig pamflet, waartegen over Wtenbogaert de Remonstranten moest vrijwaren in een brief aan de Staten. Nooit werd hij door directeuren in de bediening der Broederschap gebruikt, en verliet Antwerpen in 1622 om schulden. Van Dijk, gewezen secretaris van Bleiswijk, had voor twee dubbele gouden rijders Slatius aan het plan verbonden, ook al om wraak te nemen op de Remonstranten, die niet van hem gediend bliefden. De samenzweering werd ontdekt, en van toen af gold Remonstrant hetzelfde als vijand van den staat. Er werd uitgegeven een *Lijst van de contrubuanten der Arminianen aan den vijand*, die door de *Hamburgsche wekelijksche tijdingen* n°. 30 als nieuws uit Amsterdam van 18 Juli 1623 wereldkundig gemaakt werd. Daarin werd becijferd dat de Arminianen maandelijks *f* 48752 aan de Spanjaarden contribueerden. En toen dan ook Slatins was ter dood gebracht, meende de Haarlemsche schout van Teylingen, dat het tijd werd aan het rechtsgeding van Poppius en Nïellius een einde te maken. Na een scherp verhoor werden zij 10 Mei 1623 veroordeeld tot eene levenslange opsluiting in Loevestein. Het vonnis zweeg geheel van de samenzwering, als of zij daaraan deel zouden hebben. Ja, toen vrienden en huisgenoten, waaronder ook Gerard Brandt, werden toegelaten bij de veroor-

deelden, betuigde de schout aan Nïellius, dat hij de veroordeelden aan de samenzweering onschuldig bevonden had. In den nacht tusschen 14 en 15 Mei 1623 te 3 ure werden beiden door den Fiscaal Kinschot in een overdekten wagen naar 's Hage gebracht. Het liefelijke lenteweder bracht Nïellius er toe een psalm te zingen. Beiden werden zeer beleefd behandeld, ongeboeid en met vrijheid om op de pleisterplaatsen zich uit den wagen te begeven. Te 's Hage bleven zij tien dagen in de ijzeren kamer. Te Loevestein kwamen zij ten 25 Mei aan, deelden negen weken lang dezelfde kamer. Eens in de maand na 10 Juli mochten hunne vrouwen hen komen bezoeken. In stoffelijk opzicht hadden zij het zeer goed, daar de kastelein van Loevestein de 8 stuivers daags, die voor de gevangenen moesten uitgegeven worden, verre overschreed ten zijn eigen koste. Eduard Poppius overleed 9 Maart 1624 in den kerker. Nïellius gelukte het eerst 19 Juli 1639 uit Loevestein te ontkomen. Montanus schreef 26 Dec. van 1623 een brief aan de beide directeuren Espiscopius en Wtenbogaert,[1] die toen te Parijs vertoefden om zich zelven aan te geven als een dier velen, die vreesden dat de „Belijdenis der Remonstranten" een grens der verdraagzaamheid zijn zoude. Hij wenschte een strenge tucht op onwaardige voorgangers der broederschap, maar hij die zelf zeer naar de Rijnsburgers overhelde, en, zoo als straks blijken zal, Paschier de Fijne veel moeite gaf, zal wel zelf de oorzaak mede geweest zijn van de verwikkelingen te Haarlem. Hij verklaarde in dien brief zich bewust te wezen zich nader aan de H. Schrift te houden dan de overigen.

De Remonstranten te Haarlem bleven samenkomen in 1624 onder leiding van *Johannes Aegidius Rodinger de jonge* (Roedingenus Jr.) vroeger afgezet als predikant van Nibbixwoud. In 1630 hadden zij de leiding van *Johannes Polyander*, oud-bursaal van het staten-college te Leiden, en in 1619 afgezet. In die dagen

---

[1] »Brieven van Wtenbogaert", uitgegeven door Dr. H. C. Rogge II, bladz. 43, n°. 294. (W.W. Utrechts Gen. N. Reeks XV.) Zie Bijlage I.

bedreigde de overheid den burger bij wien de Remonstranten vergaderden met boete en gevangenis. Om wat toe te geven brachten de Remonstranten de kerkmeubelen naar de oude vergaderplaats over. Welke die oude was, wordt er niet bij gemeld.[1]

In 1632 had *Assuerus Pollio* (van de Pol), vroeger afgezet predikant te Sluipwijk, de leiding der Haarlemsche gemeente voor zeer korten tijd. Wtenbogaert had niet veel met hem op. Hij schreef 21 Dec. 1626 aan Episcopius, dat Pollio in den Haag was om het Avondmaal te bedienen, en verklaarde: „met ontsteltheyt mijns gemoets denck ick dat soo eene plaets niet beter voorsien en wordt".[2] Reeds 1631 was hem Haarlem aangewezen, maar in Maart 1632 was hij er nog niet, en toen hij kwam, was men zoo weinig met hem tevreden, dat op 7 Aug. 1632 de afgevaardigde van Haarlem aan de directeuren verzocht om van hem ontslagen te worden. Haarlem, meende men, kon best van Amsterdam uit bediend worden; de nieuw gegraven Haarlemmervaart was daartoe „seer goede commoditeyt." Men bleef er bij, dat Pollio slechts door twee of drie werd begeerd. Nïellius ging nu de Haarlemmers eens weder bezoeken om vrede te stichten, thans niet met zulk slecht gevolg voor zich zelven, maar toch ook niet ten voordeele van Pollio. Op zijn verzoek werd Pollio bestemd voor Rhenen en Veenendaal. Aan Haarlem werd in de vergadering van 17 Aug. 1632 door directeuren Lachterop toegewezen. Pollio kwam echter te Noordwijk, waar het ook al niet best ging, en toen hij naar Buren overgeplaatst werd, ging hij daar over tot de Ned. Herv. Kerk.

In 1633 kwam *Nicolaas Johannes Lachterop* te Haarlem als

[1] Deze bijzonderheid is medegedeeld in een briefje van Paschier de Fijne, bewaard ter Rotterdamsche bibliotheek en opgenomen door prof. J. Tideman, »Stichting der Rem. Broederschap" II, 207, met de tijdsbepaling 1630 of 1631. Het briefje zelven heeft, gericht aan Episcopius, alleen behalve de onderteekening het cijfer 19 zonder aanduiding van jaar of maand. Paschier was in 1630 en 31 zwervend, te Rotterdam nu eens, dan weder in den Briel en te Leiden.

[2] Rogge, »Brieven van Wtenbogaert" III, 1. bladz. 62.

leidsman der Remonstranten. Hij was vroeger pred. te Kamperveen geweest. Daar doopte hij de kinderen der uit de Kampensche gemeente gebannen Remonstranten, en bediende voor de uitgebannen gemeenteleden het Avondmaal. Den 27sten April van dat jaar werd hij gevangen genomen, de premie van *f* 500 werd echter niet uitbetaald aan schout van Teylingen door de Staten-Generaal. Daarop lieten schepenen den predikant ontslaan, maar verbanden hem uit de stad.

Na Lachterop's vertrek, de eerste Haarlemsche predikant in vaste bediening, trad hier op de beroemde *Paschier de Fijne.* In Juli 1633 kreeg Episcopius, die op het punt stond zijn Hoogleeraarsplaats aan de kweekschool voor Remonstrantsche leeraars te aanvaarden, het verzoek van de bestuurders der Remonstrantsche gemeente te Haarlem om Paschier de Fijne als leeraar te mogen bezitten. En deze ontving dien brief van Episcopius met vriendelijken aandrang om de roepstem dezer „kleine gemeente" op te volgen. Ook hij wees op de nabijheid van Amsterdam, terwijl de „bekwame vaart" naar Haarlem de gelegenheid gaf hunne lange en oude vriendschap te onderhouden. In September 1633 kwam Paschier te Haarlem, en hoewel „eenige van de Hervormde predikanten daar wat tegen knorden," liet de overheid hem zich rustig daar vestigen met zijn gezin. Vierendertig jaren heeft hij gestaan aan het hoofd der gemeente. Na van Vloten's monografie behoeft hier alleen een korte samenvatting geplaatst te worden van zijn veelbewogen leven tot op zijne vestiging te Haarlem.

Zoon van een Leidschen lakenbereider van Fransch-Vlaamsche herkomst, werd hij geboren 31 Jan. 1588. Zijn lees- en leerlust waren oorzaak, dat hij het vaderlijk ambacht vaarwel zegde en aan de leiding van eenige Goereesche predikanten werd toevertrouwd. Toch ging hij zijn eigen weg. Bullinger's „Huysboeck" deed hem Beza's „Grond van den Christelijken godsdienst" met weerzin ter zijde leggen. Als jong predikant met een getuigschrift van de Brielsche classis te Leiden teruggekeerd, kwam hij onder den invloed van Adriaan van den Borre, die,

anti-Calvinist, de geestelijke vader werd van Paschier. Op 5 Sept. 1611 werd hij predikant te Jaarsveld en huwde in 1612 met Machteld Jans Bouchout. Maar nu zou ook hij ondervinden dat, „het Calvinistische lammetje te Dordrecht vetgemest en van hoorns voorzien, ieder die zijne menschelijke leerregels niet als goddelijke waarheid zou aannemen, van hun preekstoelen, uit hun vreedzaam huis ja uit het lieve vaderland zou stooten." Op 5 Aug. werd hij voor de Leidsche classis gedaagd en afgezet. Bedreigd met uitzetting uit het land, antwoordde hij, dat het land niet opgegraven was. Hij zou terugkomen, al zette men hem uit. Dadelijk op zijn thuisreis predikte hij voor de Utrechtsche Remonstranten in de Jeruzalemssteeg. Hij verscheen niet op de indaging van wege de Staten van Holland; bespaarde dezen, zoo als hij zeide, hun *f* 25 reisgeld. Nu begon zijn zwervend leven. Buiten Gouda, tusschen Delftshaven en Overschie, te Vlaardingen was hij nog in 1619. Het volgende jaar vinden wij hem te Hoorn en in Drechterland, te Alkmaar, in Amsterdam, waar hij een oud predikant aan een vermomming hielp en met dezen doodkalm op de Nieuwebrug kerssen at. Langs de dorpen aan den Amstel liep hij nu in het kleed van een glazenmaker. Dan weder ging hij te Antwerpen wat uitrusten. In 1621 verscheen het eerste zijner pittige geschriften, *„de trouwhartige vermaning"* geschreven onder den indruk der eerste heftige vervolgingen. Straks verdient hij den bijnaam „IJsvogeltjen" waarmede zijn geloofsgenooten hem in hunne brieven bestempelden, toen hij te Gouda op het ijs preekte op een met een paard bespannen slede, waarmede hij spoedig uit de voeten kwam. In 1621 kwam hij in aanraking met de Rijnsburgers. Het gelukte hem niet deze vrienden van de vrije profetie of leekenprediking te Warmond samen te brengen met de Remonstranten. Geholpen door de kunst van grimeren, die de Delftsche schilder Miereveldt op hem toepaste, had hij menige vermakelijke ontmoeting en bestond menig stout stuk. Hij vloog met vrolijken humor steeds als

een vlieg om de kaars. Van hem kon gelden:

Menich leeraar onverflout
God meer vreezend dan den Schout.

Zoo ontmoette hij in 1623 te 's Hage bij het schavot den uit Haarlem zoo gelukkig ontsnapten van den Borre, als boer verkleed, in de onmiddelijke nabijheid van een raadsheer en den heftigen Calvinist Rosaeus. Te Kampen, waar de Remonstranten heftig vervolgd waren, hield hij maanden lang onverlet allerlei bijeenkomsten, maar wreekte zich later op dien geloofsdwang door uitgave van zijn „*Karpersteurtje*, *Wittebrood* en *frissche Dronk*." Na Dokkum bezocht te hebben, vestigde Paschier zich in 1624 te Leiden, bezocht van daaruit onder allerlei maskers de geestverwanten in de omgeving, en gaf er zijn *Broederlijke vermaning* aan de overheid in het licht. Maar vooral komt zijn talent schitterend uit in zijn: *Zilveren Naald om van de oogen der Hollanders af te doen de vliezen, die sinds eenige jaren op hunne oogen gegroeid zijn.* Wij halen er hier alleen iets van aan uit de slotwoorden: „Ik bid u dan, mijne lieve landgenooten, bedenkt deze redenen, laat af van het vervolgen, en toont dat gij nog eenige droppelen bloeds van de oude Hollanders in 't hart hebt! Hebben wij door Gods genade te samen de ware vrijheid verkregen, laat ons toch elkander tot geen slaven maken. Heeft de Heer ons van het spaansche juk verlost, laat ons elkander met geen Geneefsch juk belasten!" Op 22 April 1624 was Paschier bijna door de overheid gevat. Hij ontkwam door zijn vermetele vrolijkheid. Rusteloos werkte Paschier met de pen. In 1625 schreef hij een „*Nieuwjaarswensch*" een inleiding op Poppius' *kort en grondig bericht*, en gaf *een klein Monstertjen* der vruchten van het Calvinisme voor de praktijk des levens, om daarna met een *Zilveren Vergulden Naald* nog eens te beproeven wat den zilveren naalde mislukt was. Er kwam in het lot der Remonstranten bij Maurits dood wel wat verademing, in zoo verre namelijk, dat zij uit hun schuilhoeken wat meer in het licht traden. Maar nu werd ook de tegenpartij

weder wakker, en 20 Mei 1625 drongen de Hollandsche Staten aan op handhaving der plakkaten tegen de Remonstranten. Paschier zond nu zijn *korten en krachtigen wederbrief* om zijn partijgenooten te bemoedigen. Terwijl hij te 's Hage, Schoonhoven, en Leiden zich ophield, moest hij ook voor zijn vader in de bres springen, die men bij de Leidsche woelingen had gevat, en was zelf te Leiden bijna gegrepen. Daar schreef hij onder den naam van een *Ouden Leidschen Patroon* zijn *derden Octobers Banket* in 1630, naar aanleiding, dat de Leidsche regeering eenige Remonstranten verhinderd had mede het vaderlandsche feest te vieren. Van Leiden uit bezocht hij den Briel, deed te Rotterdam dienst van Mei 1632 tot Sept. 1633, sloeg inmiddels een beroep als vast leeraar te Vlaardingen en Hoorn af, en had zich liever te Noordwijk gevestigd, waar zijn zoon Petrus latijn kon leeren. Die zoon werd in 1644 predikant te Nieuwkoop in 1650 te Nieuwpoort, dat hij willekeurig verliet vóór Mei 1612, om zich zelven aan de Boskoopsche gemeente te geven. De groote vergadering had veel last van zijne omslachtige en niet zachtzinnige brieven. In 1655 was hij nog te Boskoop. In 1666 werd hij in dienst gesteld van den curator der kleine gemeenten. In 1673 had hij Boskoop verlaten voor Amsterdam, waar hij zich ter beschikking der curateele stelde, en stierf in 1680. De luimige geest des vaders werkte dus in den zoon op minder edele wijze.

In volle mannelijke kracht des levens trad Paschier de Fijne dus op als eerste predikant der Haarlemsche gemeente. Hij bleef er rustig wonen onder anderen in 1640 op de Oude gracht bij de Jacobijnenbrug in de Kerssenboom [1], en ging de gemeente voor bij hare bijeenkomsten. In 1636 hadden de Remonstanten een huis gekocht in de Klerksteeg van zekeren

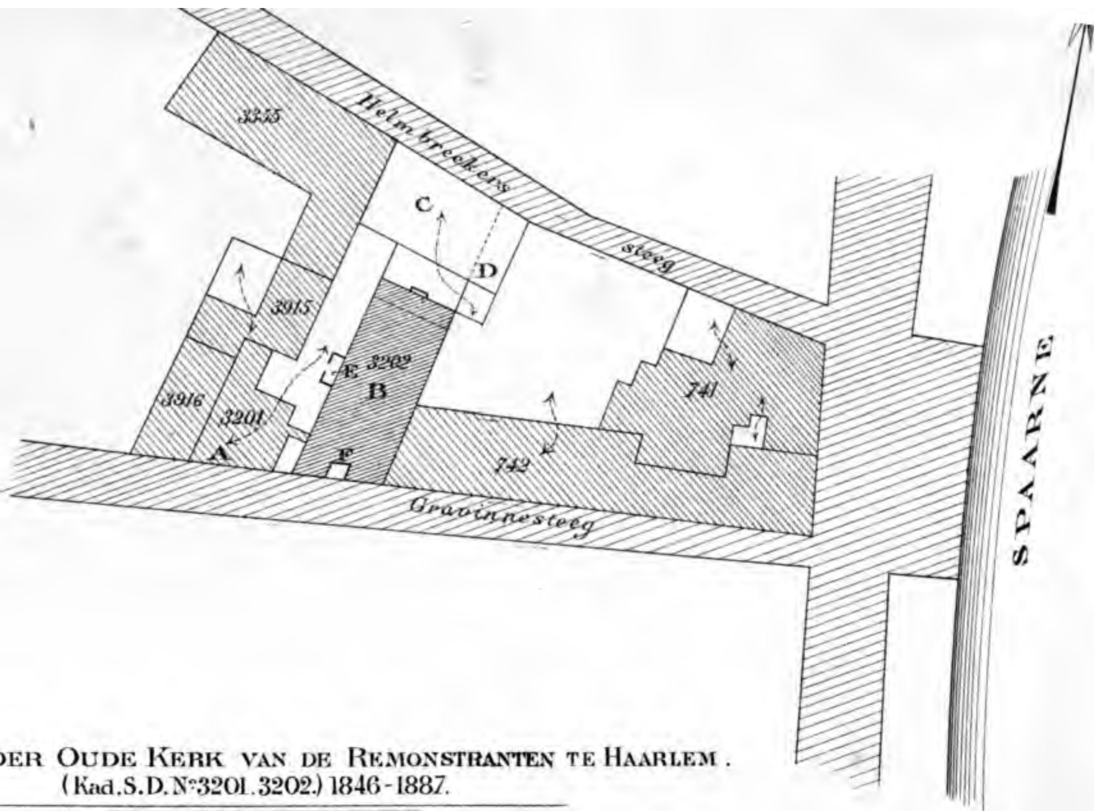
---

[1] Volgens een onderschrift van een brief door Paschier aan Wtenbogaert geschreven op 26 Dec. 1640. Handschrift Rott. Bibl. n°. 1619. Dr. H. C. Rogge heeft dien brief vermeld, maar niet afgedrukt in zijn »Brieven van Wtenbogaert" III 4 st. bladz. 287 onder n°. 1120, daarom is deze brief, aan Dr. Van Vloten nog onbekend, hier afgedrukt in bijlage II.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

LIGGING DER OUDE KERK VAN DE REMONSTRANTEN TE HAARLEM.
(Kad. S. D. N° 3201. 3202.) 1846-1887.

A *Kosterij.*
B *Kerk.*

sinds toegemetseld.

was de gemeente verhuisd van het Klein Heiligland. Men vergaderde nu in het huis van een der leden, zekeren Gijsbert Jansz. Deze werd op dien zelfden dag gelast die vergaderingen te beletten, en met verbanning bedreigd. Paschier zelven liet men stil gaan. De gemeente verhuisde nu naar de Wijde Appelaarsteeg, in de onmiddelijke nabijheid van de Begijnestraat. Daar nu ging de tegenpartij tot dadelijkheden over. Predikstoel en banken werden uit de vergaderplaats gehaald en op het kerkhof bij de Groote kerk verbrand.[1]

Men moest nu wel naar een andere plaats omzien.

IV. **Paschier de Fijne in de eerste kerk.**

Tusschen twee nauwe steegen, die de Kleine Houtstraat verbinden met het Spaarne, de Helmbreeker- en (Burcht)Gravinnesteeg, stond aan beide zijden ingeklemd tusschen woonhuizen in 1617 eene mouterij, toebehoorende aan Henrick van Brienen. De toegang tot dit perceel was onder de huizen door. Op 13 Maart 1617 werd dit perceel verkocht aan Lambert Theunisz ook een „moutmaecker", en deze verkocht op 9 Nov. 1640 deze mouterij met de huizen in de beide steegen aan Jan van der Sluijs, sinds 1631 ingeschreven bij de Remonstranten te Amsterdam. Deze kocht die gebouwen op verzoek van de Remonstrantsche gemeente te Haarlem, in dezen vertegenwoordigd door Daniel Jansz., messenmaker, die als voor-

---

[1] Uit een brief van Marten Schagen, predikant der Doopsgezinden te Utrecht, berustende in het Archief der Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, afgedrukt in de Doopsgezinde Bijdragen, 1863, bladz. 129 vlg., door de zorg van Dr. K. Sybrandi en bij Allan a. w. III 529—544.

stander der gemeente bij de overheid bekend, dien koop niet sluiten durfde op eigen naam. Reeds 10 Nov. 1640 was de eerste termijn van *f* 766. 13 st. 6 pen. door de gemeente aan van der Sluijs betaald.[1] Op 8 Nov. 1647 was alles afbetaald, en had de vertimmering tot kerk plaats gehad. Behalve de mouterij (de kerk) behoorden daar ook toe de huizen aan de zijde der Helmbrekersteeg, waar nu het pleintje is. Reeds 20 Dec. 1640 kwam eene commissie de nieuwe kerk bezoeken, van welke de een beweerde dat het een ticheloven, de ander dat het een „Harminiaansche" kerk was. Op 22 Dec. 1640 des avonds werden er de kerkmeubelen heengebracht *en 23 Dec. 1640 hield Paschier er de eerste preek.* Nu werd de eigenaar (Jacob van der Sluijs) 26 Dec. voor burgemeesters geroepen. Deze verklaarde op verzoek van de buren zijn huis noch aan een kuiper noch aan een brander verhuurd te hebben, maar aan de Remonstranten, die hij nu al drie of vier jaren elders over zijn pakhuis rustig had zien vergaderen, en die ook de 10 stuivers maandgeld, voor bewaking van onbewoonde perceelen, aan de overheid betaalden. Dit bleken burgemeesters niet te weten. Die belastingbriefjes had de stadssecretaris dan zeker voor eigen voordeel verzonden. Paschier verwachtte nu dat de vergaderingen aan den huurder verboden zouden worden,[2] zoo als ook gebeurde.

Nauwlijks was die verhuring bekend, of de overheid verbood Daniël Jansz. daar of ergends elders samenkomsten te houden, 31 Dec. 1640. Rustig ging Daniël Jansz. voort met die samenkomsten, en op 5 Februari 1641 werd deze messenmaker weder voor burgemeesters ontboden. Hetzelfde verbod werd herhaald met de bedreiging, dat bij overtreding de kerkmeubelen zouden worden stuk geslagen van stadswege. Acht dagen later werd de bedreiging gedeeltelijk volvoerd. Op 13 Febr. 1641 berichtten „Stads Fabrycken" dat zij op dien dag

[1] Zie Bijlage III.
[2] Zie Bijlage II.

„de bancken ende het gestoelte uytte de Arminiaense Kercke gehaelt ende de deure toegespyckert hebben." De schout Teylingen was overleden en burgemeester Loo, thans schout, had toegegeven aan het drijven der Calvinistische predikanten. De onderschout zag het werk al lachende aan. De kerkmeubelen werden niet verbrand, maar in het stadstimmerhuis als in een Loevestein ter eeuwige gevangenis opgesloten. Daarna, wij weten niet juist wanneer, heeft de overheid de kerkdeur weder ontsloten en is de gemeente weder in het bezit gekomen van banken en preekstoel.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat Paschier zelf daar veel toe bijgedragen heeft. Hij zelf moet eenig vermogen gehad hebben. Op 14 April 1653 schoot hij aan de gemeente *f* 600 voor, tegen 5 pct. welke tot April 1659 is betaald. Daarna keerde de gemeente 4 pct. uit, onder anderen op 7 Mei 1668 aan Catharina de Fijne, en op 18 Nov. 1668 is de schuld geheel afgelost aan Catharina de Fijne voor rekening van Pieter de Fijne.[1] Ook behoorden onder de gemeenteleden enkelen niet onvermogenden. Op 17 Maart 1645 werd in de kerk door Paschier gedoopt Jannetje dochter van Dr. Jacob Akersloot en Catharina Rycke. Albertus Huttenus, toen assistent-hoogleeraar aan de Remonstrantsche kweekschool te Amsterdam, bediende 1 Juni 1648 den huisdoop aan Catharina, dochter derzelfde ouders, en Paschier de Fijne voltrok dezelfde plechtigheid 1 Aug. 1650 aan Outgert, zoon van hetzelfde geslacht.[2] Bovendien vinden wij nergens aanteekening van bezoldiging door Paschier genoten.[3] In 1657 en 58 ontving hij telkens *f* 100, zeer waarschijnlijk een hulde aan den verdienstelijken en toen lijdenden voorganger.

Deze had het, zooals hij aan Episcopius schreef, druk en

[1] Aldus verbetere men wat geschreven staat bij van Vloten, Paschier de Fijne, bladz. 389, volgens eene aanteekening in het Archief der gemeente.

[2] Uit eene aanteekening in een ouden bijbel in het bezit der familie Gerlings. De registers der gedoopten beginnen eerst met 1670.

[3] De kasboeken der kerk beginnen 1649 en Paschier stierf in 1667.

hoopte, dat de invloed van Wtenbogaert op sommige Haarlemsche vrienden bij burgemeesters iets goed zou uitwerken. Hij was inmiddels bezig geweest, nog vóór de kerk betrokken was (1634), een zestien *Vragen* te richten aan de Haarlemsche Calvinisten over de leer der voorbeschikking. Hij vroeg antwoord, omdat hij vrede en eendracht zocht, zonder bitterheid, laster of smaadheid. In 1638 en volgende jaren had hij veel te stellen in Haarlem met Montanus, die sterk overhelde tot de gevoelens der vrije Rijnsburgsche profeten, Paschier had steeds er tegen geijverd dat de Anti-Calvinisten weder zich onderling verdeelen zouden, en toch wilden Dirk Rafelsz Kamphuysen en anderen, waartoe ook Montanus, die weder te Haarlem zich had gevestigd, behoorde, niets weten van de Remonstranten, die in 1621 en 1622 ook op hunne beurt eene *Belijdenis van hun christelijk gevoelen* hadden openbaar gemaakt. Zij dus, die zoo tegen den dwang van belijdenisschriften waren opgekomen, zij vervaardigden er nu zelven een. Kamphuysen had er zeer tegen gewaarschuwd, en nu werden allerlei uittreksels uit de brieven van Kamphuysen openbaar gemaakt in 1638. Paschier weerde zich tegen deze wijze om een blaam op de Remonstranten te werpen, maar de zaak zelve van het openbaar maken dezer belijdenis van Remonstrantsche zijde verdient, dat wij er een oogenblik bij stilstaan.

Zoo als wij aantoonden, lag aan het verschil tusschen Remonstrant en Contra-Remonstrant over het leerstuk der voorbeschikking eene eigenaardige opvatting van godsdienst en christendom ten grondslag, en het werd noodig die opvatting in haar geheel uit te spreken. Die belijdenis moest naar haar eigene verklaring zijn: „geen band der conscientie, geen pale der religie, geen regel of toetssteen des geloofs, maar hen in een voorzichtig en liefderijk gebruik hunner vrijheid vereenigen." Men wilde het rechte middenpad houden tusschen „nauwe verbindtenis aan menschelijke regelen in zake van religie aan de eene, en de ongebonden licentie van alles wat ieder

in den zin komt den volke onbedachtelijk voor te dragen", aan de andere zijde. Zoo spraken de Remonstanten in 1630 met terugslag op Episcopius' bekende verklaring voor de synode. Men heeft altijd geweigerd bij de Remonstranten leerstukken vast te stellen ook in die dagen, toen het platte rationalisme op het eind der 18de en het begin der 19de eeuw zijn invloed deed gevoelen. Natuurlijk dat ook de Remonstranten in dien tijd het christendom beschouwden als een schriftelijke godsdienstleer, noodzakelijk ter zaligheid en aanwezig in de H. Schrift. Maar daarbij waren hun beginsel van voortdurende herziening der uitingen van het godsdienstig leven, hun vrij onderzoek, hun streven om het Christendom tot eene zedelijke kracht te maken, de kiemen, waaruit zich eene steeds voortgaande vroomheid moest ontwikkelen. Daaraan is de Broederschap der Remonstranten trouw gebleven. Zij heeft de uiting van wat zij wilde in het vaderlandsche protestantisme steeds herzien van 1633, toen Wtenbogaert haar kerkenorde schreef, tot 1878, zes malen. Thans spreekt zij duidelijk uit wat zij wil: bevordering van godsdienstig leven op grond van Jezus' evangelie, getrouw aan het beginsel van vrijheid verdraagzaamheid. Zij zal zeker bereid worden bevonden die uitdrukking weder te wijzigen, als de waarheid, die naar het leven in God drijven moet, het eischt.

Paschier de Fijne kon dan ook geen vrede hebben met Kamphuyzens verzet tegen die belijdenis der Remonstranten, en verheelde dit niet in een brief van 27 Aug. 1638 aan Daniel de Breen, die de uittreksels uit Kamphuyzen's brieven had openbaar gemaakt. Hij had veel last van Montanus, die niet mocht slagen in het krijgen van een beroep bij de Remonstranten. Ook de Doopsgezinden, bij wie Montanus veel ter kerke kwam, wilden niets van hem weten. Montanus bleef, ondanks Paschier's noodiging, van het avondmaal weg bij de Remonstranten, wat aanstoot gaf. In het voorjaar van 1639 ging Montanus naar Rijnsburg om de profeten te hooren en

den doop bij onderdompeling te ontvangen. Voordat hij zich te Leiden kon vestigen, overleed hij te Haarlem.

Paschier de Fijne ging voort met den schriftelijken arbeid. Toen de Leidsche Remonstranten hunne predikanten Bysterus, Snecanus en Vorstius door verbanning moesten missen, schreef Paschier zijn *„Aanspraak"* aan de goede burgers van Leiden (1640). Aan prof. Karel de Maats te Utrecht, die in 1642 de voorbeschikking verdedigd had, zond hij *„12 plompe Vragen"*, van welke de laatste was: „of God van eeuwigheid besloten heeft dat D. Car. de Maats hierop antwoorden zal en op wat manier en na wat order hij zal antwoorden?" En toen de Woerdensche predikant Cralingen het voor den zwijgenden hoogleeraar op nam, zond Paschier tot tweemalen toe eene *„kruk voor den zwakken broeder Jacob Cralingen"*. Straks greep hij den Haagschen Calvinist Streso aan in zijn *„Veenboer's wegkorting of samenspraak tusschen een predikant en een veenboer"*. Tintelend van vernuft en vrolijken vroomen luim zijn de reeks tractaatjes naar aanleiding van Streso's weerleggingen geschreven, als *„Waarschuwing"* *„Veenboer's bescheid"*. Zijn *„Winterturf aan Casper Streso van zijn Veenboer uit Roelevaartjesveen"* en *„zieke Veenboer"* trokken de aandacht van den jongsten predikant der Haarlemsche gemeente, Tegularius, die het op den preekstoel heftig veroordeelde, maar niet weerlegde, en dus het rechte middel aanwendde om het debiet zeer te doen toenemen. Het jaar 1644 wijdde hij in met zijn *„zeemans Nieuwjaar"*, waarin een luimig natuurlijk gesprek gevoerd wordt tusschen Jan Zwaarhoofd en Pieter Lichthart over de vraag, op welke wijze een Calvinistisch predikant aan een dronkaard op zijn sterfbed de verzekering gaf der eeuwige zaligheid, omdat deze zijn geloof beleden had, dat hij, hoewel een groot zondaar, toch al vóór de grondlegging der wereld in het boek van Gods uitverkoren kinderen gestaan had. Jan Zwaarhoofd was het met die manier niet eens, die hij vergeleek met de lieden, over welke Ezechiël XIII geklaagd wordt, die valsche vredepredikers zijn. Hij beweerde „te zeilen niet onder de predikanten

maar onder den schipper, die loon naar werken gaf, en de ziekentrooster aan boord, die beweerde dat de kapitein wel dubbel maandgeld zou geven ook aan den ongehoorzaamsten matroos, die dominé was waard met het natte g.... voor de mast te staan. En beiden worden het ten slotte eens, dat zij moeten doen als voorzichtige kooplieden, die om niet ten achter te gaan zeer nauw oprekenen wat ze uitgegeven en ontvangen hebben, en die 's avonds, eer ze te bedde gaan, hunne boeken eens doorzien en overzien, of zij iederen dag iets gewonnen of verloren hebben; en, indien ze merken, dat ze geen profijt hebben, des anderen daags wat beter toezien." Op deze wijze ging Paschier steeds wakker voort met de pen zijne populaire geestige, humoristische vroomheid uit te spreken. Ook waar anderen te Haarlem de pen voerden om hunne medeburgers voor te lichten, werd Paschier geprikkeld een woordje mede te spreken. Toen er een Calvinistische wever was, die in 1643 een *„samenspraak"* uitgaf met een Mennisten Vermaner over de roeping van alle menschen tot zaligheid, die door den wever bestreden werd, gaf Paschier zijn *„Tweede samenspraak"* en straks een *„Puthaak om alle Mennisten uit den put van hunne dwaling aangaande het punt der algemeene genade te trekken"* Thans was het een eenvoudige spoelder, die met den wever in een zeer geestig gesprek redetwiste. De spoelder zou wel de gansche week voor niet willen werken, als de wever maar één bijbelplaats kon wijzen, waar de uitdrukking: „de gansche wereld" gebruikt wordt voor de uitverkoornen alleen. De spoelder wil liever luisteren naar Galileesche visschers dan naar Calvinistische wevers. De spoelder acht die Dortsche regels bij den bijbel maar als peperhuisjes. Daarop volgde spoedig een *„Emmer om aan des spoelders puthaak te hangen."* Nog in hetzelfde jaar verscheen zijn *„Diemermeer's wandelpraatjen"* tusschen Calvinist en Mennist. Ook de predikant Pierre Philippe Bontemps, die de Walen te Haarlem bediende van 1638—1648, en zich zeer tegen de Doopsgezinden geweerd had, werd door Paschier aangegrepen in zijn *„Samenspraak tusschen twee Her-*

vormden" en „*Oogwater tot verlichting van die niet zien kunnen door den donkeren bril onlangs uitgegeven.*" Onder den niet vleienden naam van Lammert Lammertsz. sprak hij daarop in zijn „*Buurlijke Aanspraak*" dien Waalschen leeraar toe.

In den zomer van 1644 gaf Paschier op verzoek van zekeren Daniel Evertsen, een lid der Hervormde gemeente, in elf punten eene korte en klare uiteenzetting van het Remonstrantsch gevoelen, met verzoek dit aan den Hervormden predikant Tegularius te laten lezen. Deze bleef het antwoord niet schuldig en beide antwoorden kwamen als „*Onderteekend gevoelen van twee predikanten*" in het licht, uitgegeven door Pieter de Fijne, Paschier's zoon, toen predikant te Nieuwkoop. De Haarlemsche gemeente der Hervormden werd er zeer door ontrust, omdat, zoo als Paschier aan Praevostius schreef, de menschen zich verwonderen, dat dit nu het Arminiaansch gevoelen was. De predikanten wilden den drukker dwingen alle geschriften op godsdienstig gebied te laten onderzoeken door de overheid. Zekere Hofman, een lid der Remonstrantsche gemeente, die de proeven zou hebben nagezien, werd voor den secretaris der stad ontboden. Dit alles bewees, dat de klare en aangrijpende wijze van voorstellen, Paschier eigen, indruk maakte.

De heftige vervolgingen der Remonstranten te Kampen, die Paschier zelf in 1621 ondervonden had, bleven maar voortduren. Gideon de Courcelles, proponent, zoon van den hoogleeraar, werd er van 26 Mei tot 16 Juli 1648 gevangen gezet, met steeds verminderende voeding, beboet met *f* 200 en toen uitgebannen. Dit deed Paschier naar de pen grijpen en er verschenen: „*Kamper steurtjen van harde eijeren, sterke boter en bittere mostert*" en „*Wittebrood voor de predikanten te Kampen om het Kamper steurtjen bekwamelijk op te eten.*" Daarin worden al de feiten te Kampen geschied in samenspraken nauwkeurig beschreven en gehekeld, en toen de tegenpartij daarop had geantwoord met „*Zout*" gaf Paschier zijn: „*Frisschen Drank op het gesouten Kamper steurtjen te schenken om dat beter te verzwelgen.*"

Paschier de Fijne zag in den vroegen dood van den stadhouder Willem II in 1650 de vrijmaking der burgerij, en tot niemands verbittering maar tot ieders verbetering gaf hij in Januari 1651 uit zijn *„Amsterdamsch Nieuwejaar-gelukwensching van een landman te Thamen aan zijn landheer te Amsterdam"*. Hij zag in het woeste optreden van den stadhouder een kwaad, maar in het gevangen zetten van sommige leden der staten op Loevestein, een oordeel over hen, die niets liever hadden gezien, dan dat alle Remonstranten in dienzelfden kerker gesloten waren geweest. Hij hoopte, dat Nederland de vrijheid waard zou blijven. En aan het slot van dit, zijn laatste werk, schrijft hij: „ik zal God, eer ik mij te te slapen leg, om vergiffenis bidden voor 't gene ik met doen of laten, niet gedaan mocht hebben, doende met een heilige belofte mij 's anderen daags daarin te beteren, zoo God mij 't leven zoo lang sparen wil. En dat hoop ik alle dagen van dit nieuwe jaar te doen, zoodat God mijn hart alle dagen met goede gedachten en heiligen voornemens vervuld vinde."

Nog over is zijn handschrift van 18 Aug. 1652,[1] waarbij hij verklaart, dat de acte van hypotheek op het huis van Daniel Jansen Mes den 8sten Aug. van dit jaar gepasseerd op zijn naam, eigenlijk de Remonstrantsche gemeente te Haarlem aangaat, die het geld (*f* 500) aan genoemden Daniel Jansen Mes heeft gegeven. Dit kan mijns inziens niet het oude kerkgebouw zijn, daar dit op naam stond van Jan van der Sluys, en door dezen wel eerst aan de Remonstrantsche gemeente verhuurd werd in den persoon van Daniel Jansen Messenmaker, maar nooit het huis van genoemden Daniel kan geheten hebben. Het geldt hier de eigene woning van dezen wakkeren voorstander der Remonstranten in Haarlem, die in geene gemakkelijke omstandigheden schijnt geweest te zijn, want in 1650 had de gemeente hem al *f* 50 geleend.

In 1659 stelde hij het verhaal van zijn eigen leven op,

[1] In de boekerij der Rem. gemeente te Rotterdam, afgedrukt bij van Vloten, Paschier de Fijne, Aanteekeningen bladz. 70 en 71.

predikte nog alle zondagen, maar leed zeer onder de verzwakking zijner oogen. Daarom werd hem in Juli 1660 Jacobus Kuyleman, ook wel Culeman genaamd, toen predikant te Waddingsveen, toegevoegd.

Kort vóór zijn dood beleefde hij nog dat zijn zoon Pieter, sints 1655 predikant te Boskoop, een boekje uitgaf tot wederlegging van den hevigen Goudschen Calvinist Scheperus. Deze had in zijn *„chrysopoleratus"* beweerd, dat de Remonstranten verplicht waren tot de Calvinistische Kerk terug te keeren. Pieter de Fijne, wiens naam onder de weerlegging door een verzuim des drukkers was weggelaten, trad daar tegen op met „eenige seer harde manieren van spreken". Aanvankelijk hield men Phil. van Limborch voor den schrijver, maar de Goudsche burgemeesters beraamden het plan Pieter de Fijne op te lichten, en hielden tot dat doel zelfs des Donderdags aan de Boskoopsche schuit de wacht. Maar ten slotte durfden de Goudsche heeren toch met deze zaak niet in den Haag te komen, zoodat Pieter de Fijne ongemoeid bleef.

Het kerkgebouw, waar deze wakkere strijder voor vrijheid en verdraagzaamheid zoo veel mogelijk, tot den einde toe optrad, werd op 7 Dec. 1666 voorzien van een *kosterswoning* aangekocht van Jacob Ponsen Slingerlandt en zijne mede-erfgenamen van Gerrit Willemse Vrijman voor 600 car. guldens. Dit huis had tot 25 Mei 1620 toebehoord aan Jan van Brienen, brouwer, die het toen overdeed aan Gerrit Willemse Vrijman, kuiper, onder beding, dat de gang, die onder dit huis liep om toegang te geven tot de mouterij, den kooper van het huis niet toebehoorde. Die gang en poort zijn in stand gebleven als toegang en portaal der kerk aan de zijde der Gravinnesteeg ook bij de latere verbouwing tot aan den verkoop in 1887.

Het kerkgebouw moet toen reeds voorzien zijn geweest van een groot bord in lijst, waarop in 17de eeuwsche spelling de twaalf *„artykelē des Algemeenē Christelijkē Geloofs"* geschreven staan. Voor onze 17de eeuwsche Remonstrantsche vaderen was

dit van beteekenis. Tegenover de Calvinistische leer beriepen zij zich op die oude geloofsbelijdenis, die in hunne oogen was de oudste savenvatting der evangelische waarheid, dat apostolisch christendom, dat zij als eene geschreven belijdenis opvatten. Thans weet men, dat die artikelen eene eerbiedwaardige getuigenis zijn van de samenvatting der Christelijke leer uit de 4de eeuw onzer jaartelling. Thans stelt men het evangelie van Jezus zelven hooger. Als eerbiedwaardig overblijfsel van den ouden tijd heeft men het behouden, ook al omdat de oude kerkmuur het wegnemen niet zou gedoogen. Maar in de nieuwe kerk kan deze tentoonstelling niet worden toegelaten, omdat deze vlag onze lading niet meer dekt. Voortdurende herziening van de uiting des godsdienstigen levens is en blijft het karakter van ons godsdienstig streven.

Paschier de Fijne stierf in 1667. Op 27 October van dat jaar werd zijn lijk te ruste gelegd in de Groote Kerk te Haarlem in de grafstede n°. 29 in de Noordertrans. De kosten dier graflegging bedroegen *f* 15.

De gemeente bestond zeker uit niet veel meer dan 95 personen, als wij de oudste opgaven van 1670 als maatstaf mogen nemen. Een enkel lid was er buiten Haarlem, namelijk Adolf Gerritsen van der Vlucht en echtgenoote op het huis te Velsen, Jacob Fok te Heemstede, terwijl Maria Egels, wier familie talrijk vertegenwoordigd was, hoewel te Vianen wonende haar betrekking met de gemeente aanhield. Toen reeds brachten de leden betrekkelijk veel op. Gilles de Koker gaf *f* 400. Joris de Koker *f* 100.[1] Maar de gemeente was en bleef klein.

Hare verdere geschiedenis kan gevoegelijk in twee tijdperken verdeeld worden. Het jaar 1826 is het keerpunt. Toen was de kleine gemeente der verdwijning nabij.

[1] Opgave van de voornaamste schenkingen in Bijlage V. In 1674 steeg de collecte in de kerk tot *f* 1311.40. In 1700, den 7de Nov., werd op last der overheid in de kerk gecollecteerd voor alle godshuizen *f* 196.16.

V. De Predikanten van 1660—1826.

JACOBUS KUYLEMAN, gekomen Mei 1660 uit Waddingsveen, gestorven 1694. Zijn bezoldiging was *f* 500, voor huishuur *f* 200 en voor turf *f* 80.

LAMBERTUS DROST, proponent, geb. te Schoonhoven, kwam hier in 1694 en overleed hier 1726. Hij maakte de Broederschap erfgenaam van zijn vermogen. Deze predikant genoot na 1700 behalve het traktement zijns voorgangers ook *f* 25 kindergeld van de gemeente voor elk minderjarig kind.

JOANNES DE ROEVER, pred. te Waddingsveen, kwam hier in 1729 en vertrok naar Amsterdam Januari 1739. Hij had een traktement van *f* 950 vermeerderd met *f* 50, die aan alle predikanten der Broederschap werd uitgekeerd door de kerken van Amsterdam en Rotterdam, maar door die van Haarlem zelve gedragen werd. Bovendien behield hij ook het kindergeld.

WILHELMUS SUDERMAN kwam hier van Delft 1 Maart 1739, vertrok naar Rotterdam 8 Sept. 1748, op dezelfde bezoldiging.

CORNELIUS NOZEMAN kwam hier van Alkmaar 16 Maart 1749, vertrok naar Rotterdam 25 Nov. 1759, op hetzelfde traktement. Deze predikant heeft zich in 1755 zeer veel moeite gegeven om een ontwerp uit te voeren, waar bij de runderpest, die van 1748 af ons land teisterde, door inenting zou worden bestreden. Hij deed dit in samenwerking met A. Roskam, koolkoopman te Beverwijk en Dr. J. Tak te Leiden. In 1758 werd Ds. Nozeman door de Doopsgezinden te Beverwijk uitgenoodigd in hunne gemeente het Avondmaal te bedienen, waarop de Remonstranten de Beverwijksche Doopsgezinden op hunne beurt noodigden.

JAN VERBEEK kwam hier van Boskoop 29 Juni 1760, overleed 28 Aug. 1788. Hij genoot *f* 1000 en bedankte voor de toelage van *f* 100, die de kerkenraad hem aanbood in plaats

van het kindergeld. Toen hij in 1769 voor Rotterdam bedankte werd hem eene toelage verzekerd van *f* 250, en toen hij in 1781 voor Amsterdam bedankt had, werd hem *f* 150 aangeboden.

Wouter van Rossen kwam van Delft hier Jan. 1789 en overleed 15 Sept. 1826, nadat hij reeds het emiritaat gevraagd had. Hij ontving *f* 1300 's jaars behalve het kindergeld, dat hij, die kinderloos stierf, nooit genoot. Van April 1826 af was hij lijdende geweest. Van 1794—1806 en van 1813—1826 zijn geene aanteekeningen van hetgeen de kerkenraad gedaan heeft, voorhanden. De dienst stond vaak stil, en de kinderen uit gemengde huwelijken gingen voor de gemeente verloren. De bezoldiging van *f* 1300 bestond uit *f* 900 landstraktement volgens de K. Besluiten van Maart 1816 en *f* 400 uit de kas der gemeente.

VI. Toestand der gemeente.

In de registers der leden staat onder anderen aangeteekend dat in 1695 Rachel Pas, Jodinne van afkomst, op haar sterfbed is gedoopt.

Als bijzonderheid mag hier vermeld worden, dat Jan van Walré de jonge en Gerrit van Walré, de eerste in 1750 en de andere in 1752 den doop der bejaarden in huis ontvingen, met de verklaring, dat zij op het stuk van den eed als Doopsgezinde lidmaten wenschten te worden aangemerkt. Bovendien was het aantal der bejaard gedoopten groot. Een afzonderlijk register werd daarvan aangelegd dat van 1670—1756 44 namen bevat.

Kort na het optreden van Ds. Nozeman in 1749 werd ten dienste van eenige deftige Haarlemmers een tweede bank

onder de galerij ingericht. Zij waren: Willem Philip Kops en zijn zoon Willem, Abraham Heems, Jan van der Graats, Willem Barnaart, Pieter en Johan Merkman. Met dat al bleef de gemeente klein, en overschreed zelden het getal van 100 leden. Zij slonk in 1810 tot 30 leden. Het aantal doopelingen in dit tijdvak bedroeg 1670—1680: 20; 1680—1690: 27; 1690—1700: 42; 1700—1710: 45; 1710—1720: 30; 1720—1730: 14; 1730—1740: 38; 1740—1750: 29; 1750—1760: 25; 1760—1770: 9; 1770—1780: 8; 1791—1801: 10; 1801—1811: 5; 1811—1826: 27.

Het bestuur der gemeente bestond uit ouderlingen en diakenen [1] belast met het kerkelijk beheer en de armenzorg. Het besluit van 1713 om die namen te veranderen in die van opzieners, werd niet uitgevoerd. De naam ouderlingen ging langzamerhand in die van oud-diakenen over, zoodat het verschil van betrekking weinig of in het geheel niet merkbaar was. De kerkeraad bestond uit niet meer dan vijf leden, van wie om de twee jaren de dienst door twee anderen werd waargenomen. De boekhouding was steeds in handen van mannen, wier ervaring, beschaving en karakter het grootste vertrouwen verdienden, als Dr. Akersloot, Abraham des Amorie, David van der Poorten. Laatstgenoemde was al op eigenaardige wijze betrokken bij de belangen der gemeente. In 1746 wist men niet, wie het diakenschap kon worden opgedragen. Men noodigde de voornaamste leden der gemeente aan huis bij Ds. Nozeman. Het baatte niet veel. Op 24 Nov. 1747 werden er weder genoodigd, maar op één na, die spoedig stierf, verscheen niemand. Het bestuur bestond toen uit één diaken, één ouderling en één boekhouder. Eindelijk vond men David van der Poorten bereid, maar slechts op voorwaarde, „dat in gevalle van eenig vermis buiten zijn Ed. toedoen, zijn Ed. gevrijwaard is van alle aansprake en namaninge.” En Ds. Nozeman teekende hier bij aan: „ziet hieruit eens nakoomlingen,

[1] De namen, zoo volledig mogelijk, in Bijlage V.

hoe schaars de kerk van bekwame lieden voorzien zij geweest, en waartoe de Nood somtijds een kerkenraad verpligt." Van 1749—1752 verloor de gemeente door vertrek en overlijden 52 leden, en slechts 36 vulden de ledige plaatsen aan, waarom Ds. Nozeman het noodig keurde bij kerkeraadsbesluit in het doopboek te vermelden de reden dezer vermindering, die zeker niet bij dien wakkeren predikant moet gezocht worden. Deze David van der Poorten bleef intusschen aan van 7 Dec. 1750—5 Dec. 1794. Kort daarna overleed hij en schonk een legaat aan de kerk.

Het kerkgebouw onderging in dit tijdvak eenige veranderingen. In de balustrade der galerij werd in 1740 een uurwerk geplaatst, een geschenk van Abraham des Amorie. In 1754 werden uit de oude Doopsgezinde vermaning, genaamd het „Vlaamsche blok" eenige banken aangekocht. In 1778 werden de looden ramen door houten vervangen, die het dan ook nauwlijks een eeuw hebben kunnen uithouden. Met verlof van de buren werden in de Helmbrekersteeg lantarens gehangen om den gang naar de avondbeurten, die ook des Donderdagsavonds gehouden werden, gemakkelijk te maken, waartoe burgemeesters verlof gaven in 1777.

De eerdienst werd eerst op het laatst van dit tijdvak begeleid met een orgel. Tot 1759 zongen onze vaderen de psalmen naar Datheen's berijming. Toen werden daarbij gevoegd liederen bij de Haarlemsche Doopsgezinden dier dagen in gebruik. Het orgel werd in 1790 geschonken door David van der Poorten. Toen werd ook het snijwerk geplaatst, dat de klok omgeeft met zinnebeelden der toonkunst [1], en tevens de psalmberijming van het genootschap „Laus Deo" ingevoerd. Dit orgel, vervaardigd door Peter Muller van Amsterdam in 1772, moest onophoudelijk hersteld worden. Reeds in 1806 bleek, dat de pijpen verkeerd gesteld waren.

---

[1] Door den beeldhouwer Norman te Amsterdam vervaardigd voor ƒ 1800 (!) Het zal naar de Nieuwe Kerk worden overgebracht, zoodra een doelmatig pijporgel zal kunnen geplaatst worden.

De geldmiddelen der gemeente waren vooral in de eerste helft der 18de eeuw voldoende voor de behoeften. In 1749 was er een kassaldo van *f* 3467. Maar in den aanvang dezer eeuw trof haar de tiërcering en het verval der volkswelvaart. In 1810 was haar kapitaaltje duchtig bezwaard. In 1812 had een lid des bestuurs reeds *f* 3557 voorgeschoten, en werd het grootste deel van het kapitaal verkocht. Gelukkig dat zij in de 19de eeuw zich heeft kunnen herstellen. Van 1787—1790 vergaderde in het kerkgebouw der gemeente jaarlijks de Oeconomische Tak (later: Maatschappij van Nijverheid).

De armenzorg, hoewel over een klein getal personen loopende, stelde bestuurders in 1801 voor de vraag wat te doen voor de weezen. Na vergeefsche pogingen om hen in het Rotterdamsche weeshuis geplaatst te krijgen, werd eene overeenkomst getroffen met regenten van het Luthersche weeshuis alhier, waarin onze weezen toen en later tegen billijke vergoeding uitnemende zorg ontvingen.

In dit tijdvak werd door de leden veel bijgedragen voor de behoeften, maar, terwijl voor het overzicht daarvan naar de bijlagen verwezen wordt, moet hier afzonderlijk vermeld worden de stichting van Justus en Isabella van Leeuwaarden.

VII. **Stichting van Justus en Isabella van Leeuwaarden.**

De heer Justus van Leeuwaarden, sints 1738 boekhouder der Remonstrantsche gemeente [1], had op zijn sterfbed het plan eener stichting ter voorkoming van armoede overgegeven aan zijne zuster Isabella van Leeuwaarden, weduwe van den heer

[1] Bejaard gedoopt 27 Maart 1736 met de verklaring, dat hij, ofschoon Doopsgezind, zich bij de Remonstranten aansloot, omdat zij het andere gevoelen dragen.

Pieter Merkman. Deze bekrachtigde ook harerzijds dit voornemen bij testament van 29 Dec. 1769, waarbij zij 18 Mei 1773, het jaar van haren dood, een codecil voegde, waarin duidelijk de bedoelingen der erfmakers aldus worden uitgedrukt:

„dat zij daarbij tot hare eenige en universeele erfgename gesteld hebbende de Remonstrantsche gemeente binnen de stad Haarlem, door het woord Gemeente verstaat de behoeftige Leden derzelve: niet alleen die voor Alimentanten bekend staan, maar ook andere behoeftige huisgezinnen in dezelfde gemeente, aan welken èn jaarlijks en ten tijde van nood, naar bevinding van zaken, eene zekere somme van de interessen der erfenisse moet uitgekeerd worden, ten einde dezelven door dit middel voor den lagen en den mensch vernederden ja menigmalen wanhopend makenden staat van Alimentanten zoo veel mogelijk is, te bewaren. En om dit einde des te beter en krachtdadiger te bevorderen bestemt de comparante uit de voorschr. Erfenisse eene somme van *f* 25000 om te dienen tot den aankoop, opbouw, onderhoud en proves van een Hofje; hetwelk gemaakt zal moeten worden volgens zeker door den heer Nicolaas Tysterman geteekend plan. Edoch, wanneer bij de uitwerking van dat plan bevonden werd, dat die somme niet voldoende zoude zijn, zal het te kort komende uit gemelde erfenisse moeten genomen worden, ten zij zulks te veel zoude bedragen; als wanneer het voorschr. gemaakte plan in dier voegen zal moeten worden veranderd, dat gemelde *f* 25000 tot alles toereikende zijn. Welke somme benevens het voorschr. te kort komende de comparante is legaterende bij dezen aan het gemelde Hofje, met en benevens eene grafstede in het koor van de Janskerk dezer stad geteekend n°. 24 om te dienen voor eene begraafplaats van bewoonsters van hetzelfde Hofje."

De stichting is dus van dubbelen aard, een Hofje en een fonds tot voorkoming van armoede bij de leden der Remonstrantsche gemeente te Haarlem.

Voor het bouwen van het Hofje werd aangekocht een gedeelte van het oude St. Ursula-klooster, in die dagen het eigendom van den heer Nicolaas Tysterman, sints 1731 medebestuurder der gemeente. Deze verkocht dit gebouw aan de opzieners dier gemeente voor *f* 1263. 17st. 12 pen. Voor de som van ruim *f* 12 758 werd nu het hofje gebouwd. In den voorgevel aan de zijde van de Ursulasteeg werd een steen ingemetseld met het volgende opschrift: MDCCLXXIV. Het Remonstrantsch-Gereformeerd Hofje van Justus en Isabella van Leeuwaarden. Het geloof werkende door de liefde. Gal. V. 8.

Op 14 Maart 1774 werd de eerste vergadering van regenten gehouden. Dezen bestonden toen uit den dienstdoenden predikant (Ds. Verbeek) en de twee langst in dienst geweest zijnde leden van den Kerkenraad der Remonstrantsche gemeente. Spoedig werd de boekhouder van het fonds, de Heer J. van Walré, als boekhouder aan regenten toegevoegd. Het Hofje bevat zes woningen, behalve de Regentenkamer en de woning der Kamerbewaarster (thans beiden verhuurd). De bewoonsters ontvingen bij den aanvang *f* 30, 20 ton turf en 20 pond boter. Op 2 April 1771 werd het hofje door de eerste bewoonsters betrokken, die bij deze gelegenheid, even als bij het 25-jarig bestaan werden onthaald. Het 50-jarige ging ongemerkt voorbij. Uit de jaren 1823, 24 en 25 staat niets aangeteekend. In 1811 waren de inkomsten van het hofje van *f* 960 tot *f* 320 gedaald. Mocht al ook een enkele maal door Regenten zekere tucht zijn toegepast op het levensgedrag van sommige bewoonsters in 1789, de gang van deze liefdadige stichting was rustig en stil uit den aard der zaak.

De stichting van Leeuwaarden bestond bovendien in een fonds, of liever fondsje, waaruit toelagen werden gegeven ten einde bij de leden der gemeente armoede te voorkomen. In de 19de eeuw vooral is dit fonds vaak van veel nut geweest, en nog heden ten dage kunnen, dank zij de vrijzinnige bepalingen van het testament, tot voorkoming van armoede pensioen en toelagen uit dit fonds worden

voldaan, terwijl voor de opleiding van jongelieden uit mingegoeden stand daaruit van tijd tot tijd eene uitkeering geschiedt, en neringdoenden uit dit fonds renteloos voorschot genieten. Het zal wel geen betoog behoeven, dat ook dit kapitaaltje in den Franschen tijd duchtig geleden heeft.

VIII. **De gemeente in betrekking tot de Broederschap der Remonstranten.**

Het is bekend, dat de Remonstranten eerst in 1632 een eigenlijk zelfstandig kerkgenootschap zijn gaan uitmaken. In de dagen der verbolgenheid, toen de gemeenten onder het kruis in commissie bediend werden, stortte Haarlem eene jaarlijksche bijdrage van *f* 800. Deze was echter in 1652 onzeker. Maar steeds was de neiging sterk om eigene zelfstandigheid te bewaren. In 1725 verhoogde men uit eigen middelen de bezoldiging van den predikant met *f* 50 buiten bezwaar der Broederschap. Moest de gemeente de uitkeering van *f* 100 traktementsverbetering in 1743 aan de Broederschap overlaten, nauwlijks was zij in 1749 door eene erfenis verblijd, of zij schonk aan de algemeene kas *f* 200 buiten eene jaarlijksche bijdrage van *f* 50. Die gift van *f* 200 werd in 1783 herhaald, en in 1791 storte zij *f* 991 in de algemeene kas.

In de *Groote Vergaderingen* dier dagen stond zij meermalen pal voor recht en wet. Vermelding verdient het zeldzame feit in 1728 geschied. Toen had zich bij de Haarlemsche afgevaardigden de mede-opziener Barend Ketelaar gevoegd, niet van lastbrief voorzien, die toch deelnam aan de stemming. Toen het protest van den wettigen afgevaardigde door de ver-

gadering niet werd gehoord, is de Haarlemsche kerk in 1729 afwezig gebleven. Inmiddels heeft Barend Ketelaar 4 April 1729 zijn ontslag genomen en is hij door de kleine bank van justitie veroordeeld om zijne reis- en teerkosten ter vergadering te Rotterdam tot een bedrag van *f* 4,10 st. te voldoen, „met reserve de actie weder te institueren tegen wien hij te rade worden zal.” In de Vergadering der Broederschap van 1739 moest Haarlem met goed gevolg verzet aanteekenen tegen eene wetsverandering buiten punt van beschrijving aangenomen. In 1754 meende zij voor de eer der Remonstranten te moeten opkomen naar aanleiding van een schotschrift: *„Examen over het ontwerp van tolerantie om de leer in de Dordrechtsche synode van 1619 voorgesteld met de veroordeelde leer der Remonstranten te vereenigen.* Daarin werden de Remonstranten genoemd saamgezworenen met den anti-christ, moordenaars van Prins Maurits, enz. Haarlem diende nu ter algemeene vergadering der Broederschap een adres in, dat gezonden zou worden aan de Staten, en aan de princes-gouvernante. Maar, ondanks de afkeuring van prof. Krighout, werd dit adres zonder een woord van waardeering aan Haarlem teruggezonden. In 1757 heeft Haarlem geweigerd ter Groote Vergadering der Broederschap te komen, omdat die alleen door de kerk van Rotterdam was samengeroepen. Toen in het laatst der 18de eeuw in die vergadering telkens moest beraadslaagd worden over maatregelen ter voorziening in geldelijken nood, werd ook Haarlem met Amsterdam en Rotterdam tot dit doel in commissie gesteld in 1787. Een plan voor dit doel ging uit van de Haarlemsche kerk, met de onderteekening van den predikant Verbeek en den opziener J. van Walré. Zoo deed Haarlem, wat het kon. De nieuwe tijd, die met 1827 aanving zou de gemeente bij winnende kracht in staat stellen te toonen, dat zij de Broederschap lief had.

IX. De predikanten van 1827 tot heden.

ARNOLDUS ABRAHAM STUART, proponent, kwam hier 22 April 1827, vertrok naar 's Gravenhage 2 Augustus 1829. Oorspronkelijk beroepen op dezelfde bezoldiging van *f* 1300, (*f* 900 Rijkstractement en *f* 400 van de gemeente) als zijn voorganger, ontving hij in Oct. 1829, toen hij een beroep naar Rotterdam afwees, eene toelage van *f* 300.

Nadat de kerkenraad op 13 Juli 1830 te vergeefs een beroep had uitgebracht op Dr. JOANNES TIDEMAN, proponent, die een beroep naar Rotterdam had aangenomen, duurde de vacature lang. Ds. Stuart zorgde nog in 1833 voor godsdienstonderwijs en aanneming van nieuwe leden. In die dagen werd de godsdienstige opvatting des Christendoms door de Broederschap ook te Haarlem meer bekend en gewaardeerd, ten gevolge van de afwisselende prediking door vele predikanten der Broederschap. Vooral het optreden van Prof. A. des Amorie van der Hoeven maakte hier diepen indruk. Men begon den weg te leeren naar de Helmbrekersteeg, en de enge poort en gang, die toen nog tusschen de huizen toegang verleende tot het kleine kerkgebouw, was vaak vol menschen. De kerkkollekten stegen in 1832 tot *f* 780. In 1835 ging men tot een beroep over, en uit de school van van der Hoeven trad nu hier op:

COMBERTUS WILLEM VAN DER POT, proponent. Hij kwam hier 19 Januari 1836 en vertrok 23 Sept. 1838 naar Leiden. Ook hij genoot de *f* 300 toelage, zoodat zijne bezoldiging evenzoo was *f* 1600.

HERMANUS HEEMSKERK Th. Dr. en proponent kwam hier 20 Januari 1839 op dezelfde bezoldiging, en vertrok naar Amsterdam 18 April 1847. Hij ontving tevens voor de vele

diensten gedurende de vacature bewezen een som van *f* 400 ter gedachtenis aan de Haarlemsche gemeente.

WILLEM VAN OORDE pred. te Alkmaar kwam hier 14 Mei 1848. De bezoldiging bleef *f* 1600. In Oct. 1859 werd een huis op de Bakenessergracht aangekocht en den predikant verhuurd tegen *f* 325 later *f* 375. In 1867 werd het Rijkstractement van *f* 900 op *f* 1000 gebracht door van de *f* 200 Rijkstractement aan de opgehevene gemeente Zegwaart verbonden *f* 100 aan Haarlem te geven. In 1870 werd den predikant eene traktementsverhooging van de gemeente ad *f* 200 toegekend In 1872 werd hij tot directeur van Teyler's stichting benoemd. Op 5 Mei 1873 vierde Ds. van Oorde onder veel bewijzen van deelneming den 25sten verjaardag van zijn optreden in de gemeente. In October 1877 emeritus verklaard, met recht op pensioen, werd hem van wege de gemeente eene jaarlijksche toelage van *f* 300 vereerd. Afscheid 7 October 1877.

BRUNO TIDEMAN JOANNESZOON Th. Dr. kwam hier uit Hoorn 22 Sept. 1878 aanvankelijk op *f* 1700 en vrije woning in het huis op de Bakenessergracht. Toen dit huis in 1884 was verkocht, werd den predikant daarvoor gegeven *f* 600 vergoeding van huishuur, terwijl hij bovendien geniet 50 pct. der voor het godsdienstonderwijs vrijwillig gegeven bijdragen.

X. Herleving der gemeente.

Aan de kern van een dertigtal *leden* sloten zich langzamerhand meerderen aan. Het getal doopelingen in het tienjarig tijdvak van 1826—1836 slechts 13, steeg voortdurend en bedroeg van 1836—1846, 42; 1846—1856, 62; 1856—1866, 62; 1866—1876, 50; en van 1876—1886, 86. Het ledental had in 1866 het

cijfer van 135 bereikt. Het jaar 1880 voegde daaraan toe eene nieuwe groep begunstigers, die door geldelijke bijdragen, het huren van plaatsen, het vragen om godsdienstonderwijs, de gemeente steunden. In 1881 waren er 82 begunstigers. Thans (Mei 1887) bedraagt het getal leden 263 en dat der begunstigers 169 [1]. Die aanwas is een natuurlijk gevolg van de toeneming der bevolking van Haarlem, dat bijna als voorstad van Amsterdam beschouwd, om de goede regeling van het onderwijs door velen gezocht wordt. Ook hier, als op vele andere plaatsen, werd door menigeen onze gemeente, waar geen kerkelijke twisten zijn kunnen, waar het evangelie van Jezus in vrijheid en verdraagzaamheid beleden wordt, gezocht. Waren er sommigen in de meening, dat de 600 leden der Ned. Herv. Gemeente te Haarlem, die in 1884 te vergeefs aan die gemeente een voorganger vroegen in vrijzinnigen geest, zich bij de Remonstranten zouden aansluiten, dan was dit niet het geval. Wel zochten en vonden velen godsdienstonderwijs voor hunne kinderen bij onze gemeente, maar vele bleven in hope op de eindelijke zegepraal, of althans op de waardeering van de vrijzinnige beginselen in de Ned. Herv. Kerk, die oude gemeenschap getrouw.

De grootste verandering is waar te nemen bij den omvang van *het godsdienstonderwijs*. De 20 leerlingen van 1878 stegen in 1885 tot 176. En in dat jaar waren van de 73 nieuw ingeschreven leden er 49, die door het godsdienstonderwijs er toe waren gebracht dit lidmaatschap te begeeren. Het plan om te Haarlem de Protestantsche leeraars van alle kerkgenootschappen, voor zoover zij de vrijzinnige richting zijn toegedaan, te vereenigen tot het geven van godsdienstonderwijs, met vrijheid voor de leerlingen om zich ten slotte bij het kerkgenootschap hunner keuze aan te sluiten, mislukte, omdat sommige predikanten door hunne kerkenraden werden verhinderd aan leerlingen van andere kerkgenootschappen

[1] **Onder dezen bevinden zich eenigen die slechts eenmaal voor dit jaar onze gemeente steunden bij den bouw der kerk.**

onderwijs te geven. Het bestuur begreep dat het lokaal voor dat onderwijs in 1882 moest vergroot worden, dat de leermiddelen, als prenten, kaarten enz., moesten aanwezig zijn, en dat dus nu de tijd gekomen was om vrijwillige bijdragen te geven voor het godsdienstonderwijs, waarvan de helft den predikant bij meerderen arbeid eene kleine verhooging van inkomen schenken zou. Bovendien werd de aanneming tot lid overgebracht in het huisgezin, waar de belanghebbende rekenschap van zijne overtuiging aflegt in tegenwoordigheid van huisgenooten en een of meer leden van het bestuur der gemeente, welke laatsten alzoo bekend blijven met de leden der gemeente. Daarop volgt dan de openbare bevestiging.

Het kerkgebouw onderging in 1846 eene geheele vernieuwing, wat den voorgevel betreft. Toen werden de bouwvallige woningen in de Helmbrekersteeg afgebroken, zoodat er een pleintje ontstond, waarop een nieuwe eenvoudige voorgevel werd opgetrokken. Van dezen bouw werd de eerste steen gelegd op 9 Oct. 1845 door Martinus Gerard Pieter del Court, oudste vijfjarige zoon van Mr. A. A. del Court van Krimpen. Van 1867—1873 en van 1877 tot heden heeft die zoon als boekhouder de stoffelijke belangen der gemeente steeds met nauwkeurige trouw gediend, en medegewerkt aan de mogelijkheid om een geheel nieuwen bouw op te trekken. Tevens werd in 1846 de bouwvallig geworden woning van de kosterin (steeds is de gemeente van de hand eener vrouw gediend geworden) afgebroken, en herbouwd, tevens ruimte gevende aan eene kamer voor de vergaderingen des bestuurs, die vroeger veelal op de Regentenkamer van het Ursulahofje plaats hadden. En nu de woning met de kerk verkocht is, zal Mej. de wed. J. Steenman-van der Linde, na 35 jaren dienst de woning verlaten, waarin zij geboren werd, om eene welverdiende rust te genieten op het Remonstrantsche hofje. De onkosten voor die verbouwing ad *f* 2700 werden tot een bedrag van *f* 1700 gevonden uit bij de leden der gemeente geleende gelden, die in 1848 geheel waren teruggegeven. Toch bleek het oude ge-

bouw meer en meer groote gebreken te hebben, die in 1885, toen dringende herstellingen aan de orde kwamen, leidden tot den nieuwen bouw.

Tot de verbeteringen na 1846 aangebracht, behoort in de eerste plaats een *toestel tot verwarming en verwijdering van onzuivere lucht* op aanwijzing en onder toezicht van het bestuurslid den heer W. M. Logeman vervaardigd, en op 2 Dec. 1855 het eerst gebruikt. Het was het eerste van dien aard in Nederland. Het is een van de vele heilzame toepassingen der wetenschap door onzen thans rustenden vriend in Haarlem ten beste gegeven aan het algemeen. Moge hij nog lang ondervinden, dat de voortgezette en verbeterde toepassing in de nieuwe kerk aan het doel beantwoordt.

In October 1879 werd *gasverlichting* in het kerkgebouw aangebracht.

Het orgel, dat in 1866 alweder veel aan herstel gekost had werd vervangen op 9 Maart 1879 door een Harmonium-orgel met dubbelklavier en aangehangen pedaal van Trayser en Co. uit Stuttgart, geleverd door den heer F. C. Kettner te Amsterdam. Het oude orgel werd voor *f* 215 in ruil gegeven.

De stof van *het godsdienstig lied* wisselde bij de gemeente sterk. Op Paschen 1828 werd de liederenverzameling, genaamd „groote en kleine bundel", ingevoerd. In 1849 werd de gezangbundel (1ste en 2de bundel), op last van de Algemeene Vergadering der Broederschap vervaardigd, ook in deze gemeente ingevoerd, waarbij de leden door eene bijdrage van *f* 104 de kas steunden. Van 1879—1882 trachtte men het kerkgezang te verbeteren door nu en dan op feestdagen de medewerking te erlangen van een kinderkoor, gevormd uit de leerlingen eener zangschool, onder de leiding van onzen orgelist, den heer J. Steenman, terwijl van tijd tot tijd, vooral bij feestdagen, op de bekende wijzen nieuwe woorden werden gezongen, die in 1881 bestonden uit die liederen, die ter perse waren bij den Ned. Protestantenbond. Zoo werd de gemeente langzamerhand gewend aan een gods-

dienstig lied, dat klanken gaf aan de vroomheid onzer dagen. In 1883 werd op Paschen die nieuwe liederenbundel, door den Ned. Protestantenbond uitgegeven, ingevoerd, en die invoering maakte noodzakelijk het verzamelen van een vierstemmig koor van belangstellenden in het godsdienstig lied. Boven verwachting slaagde de uitnoodiging daartoe gedaan. Dat kerkkoor, 106 personen sterk [1], heeft de liefde der gemeente, die zelve steeds mede deelneemt aan den godsdienstigen zang, en meer en meer gewend wordt aan het rythmische lied. Bij gelegenheid der invoering hield de predikant een toespraak over het godsdienstige lied, die onder den titel „Nieuwe Liederen" in druk verscheen. Bij feestelijke gelegenheden en gedenkdagen wordt ook gebruik gemaakt door het koor van de vierstemmige koren uitgegeven door de Ned. Koorvereeniging. De ervaring leert, dat zoo de kunst ook de stichting des gemoeds bevordert en eene aanvulling is van het levende woord der prediking.

Bij Kon. Besluit van 9 Maart 1867, n°. 72, is *het landstractement* bij de gemeente verhoogd met *f* 100, en dus gebracht op *f* 1000. Dit feit verdient zeker de aandacht. Bij de regeling der verhouding van kerk en staat in 1816 was aan de Remonstrantsche Broederschap uit lands kas toegezegd *f* 20,000 opdat de predikanten der gemeenten van landswege in hunne bezoldiging zouden worden gesteund. Tevens was in art. 6 van het Kon. Besl. van 12 Maart 1816, n°. 36, bepaald dat over de gelden, door opheffing of vereeniging van gemeenten uitgewonnen, zou worden beschikt door den Koning ten behoeve van het Remonstrantsche kerkgenootschap. Toen nu de gemeente van Zegwaart werd opgeheven, meende de Commissie tot de zaken der Broederschap de regeering te moeten wijzen op dat Kon. Besl., ten einde Haarlem *f* 100 Amersfoort en Oude-Wetering ieder *f* 50 verhooging van landstractement te verschaffen. Zoo zou die *f* 200 niet voor de Broederschap verloren gaan. De regeering betwistte de rechtsgel-

[1] 34 Sopranen, 28 alten, 17 tenoren en 17 bassen.

digheid van dit Kon. Besl. Aan Haarlem alleen werd *f* 100 toegestaan. Zoodoende werd de rijkssubsidie aan de Broederschap verminderd. Daaruit blijkt het streven om zonder verkorting van verkregen rechten, den geldelijken band tusschen Staat en Broederschap niet te versterken, en zeer zeker geen nieuwe uitkeeringen te doen. Heeft men in 1816 gemeend de Broederschap bij onthouding van rijkstoelage onrecht aan te doen tegenover de Ned. Herv. kerk, thans zal ieder deskundige wel inzien, dat het recht der Ned. Herv. kerk op uitkeering uit de staatskas zich alleen grond op art. 168 der Grondwet van 1848. De geldelijke band tusschen kerk en staat moet losser worden. Daarop zij iedere godsdienstige gemeenschap bedacht. Die vereenigingen moeten zelven zorgen gaan voor haar stoffelijk bestaan. De rechtsgeldigheid van het Kon. Besl. van 1816 wordt geloochend, en het was dus louter welwillendheid der regeering, die Haarlem eene verhooging schonk der rijkssubsidie voor haren leeraar. Iedere gemeente, eene vereeniging van menschen, die er voor zorgen willen, dat door onderwijs en prediking het godsdienstig leven in eene of andere richting worde bevorderd, moet zich zelve helpen. Onze Haarlemsche gemeente heeft in die nieuwe richting tot regeling van het kerkelijk leven eenige stappen gedaan.

In 1879 heeft de Remonstrantsche Broederschap *het algemeen Reglement* harer vereeniging herzien. Die herziening was haar plicht, eene daad van haar Remonstrantsch karakter. Wij zagen, hoe het geheele bestaan van het Remonstrantisme beheerscht werd door de vraag naar het al of niet geoorloofde van de herziening der uitdrukkingen van het godsdienstig leven. Dat leven, daarom was het haar te doen, en daarom moest ook de regeling van dat leven in het verband eener menschelijke vereeniging aan gedurige wijziging onderhevig zijn, evenredig aan de wisselingen van het maatsehappelijk leven, dat de Broederschap wilde dienen met de vroomheid, de vrijheid en de verdraagzaamheid van het evangelie. Wetsherziening

is de levensvoorwaarde voor elke vereeniging van menschen, en zij is dit te meer, waar het geldt het diepste en innigste leven des harten vat te doen houden op het zich steeds voort bewegend aanzijn van ons geslacht. Die herziening betrof de maatregelen van orde, die ons algemeen Reglement uitmaken, maar natuurlijk ook de wijze waarop de Broederschap haar standpunt onder woorden brengt. Dit laatste vond ernstige tegenspraak, die gewaardeerd werd, en in onze vereeniging van vrijheid en verdraagzaamheid niet leidde tot uitsluiting van iemand. De Broederschap meende zoo veel mogelijk alle dubbelzinnigheid te moeten vermijden. Daarom sprak zij niet uit wat zij gelooft, of wat zij weet, maar wat zij *wil.* Zij wil thans het godsdienstig leven bevorderen in vrijheid en verdraagzaamheid op grond van Jezus' evangelie. Zij vermeed opzettelijk er bij te zetten, dat zij dat zou doen „overeenkomstig de schriften," omdat die uitdrukking, het eerst door Paulus gebruikt, eigenlijk de boeken des O. T. aanduidt, en zoo men daaronder gelieft te verstaan den ganschen bijbel, het onder ons steeds erkend is, dat daarin zich natuurlijk velerlei opvattingen van Jezus' evangelie bevinden. Maar die uitdrukking zou ook den schijn kunnen geven dat er iets overtolligs gezegd werd, daar een deel der N. T.-ische geschriften de eenige bron is voor de kennis van Jezus' evangelie en het dus van zelf spreekt, dat men Jezus' evangelie leert kennen uit de evangelieën. Maar die uitdrukking zou ook het voorkomen kunnen hebben van aan die schriften in tegenoverstelling van alle andere schrifturen eene volstrekte waarde toe te kennen, die zou eindigen met het vrije onderzoek aan banden te leggen. Daarom werd die uitdrukking weggelaten, en werd er uitdrukkelijk bijgevoegd dat hun, die zich bij ons willen aansluiten, geen voorwaarden op het stuk van geweten leer of leven mogen worden opgelegd die meer zijn dan de verklaring van instemming met het in art. 1 uitgesproken beginsel. Daaruit vloeide dan ook voort, dat het deelnemen aan Doop- en Avondmaal, waartoe met het beste

gevolg steeds gelegenheid gegeven wordt, niet langer in de woorden der wet gemaakt werd tot eene verplichting, die in de werkelijkheid zonder strafbepaling niet te handhaven zou zijn. Doop- en Avondmaal worden nu onder ons juist met stichting waargenomen. Afschaffing zou juist onvrijzinnige dwang geweest zijn. Zoo staat de Remonstrantsche Broederschap als vereeniging met een duidelijk uitgesproken leuze op het gebied van het vaderlandsch protestantisme als draagster van die diepe en vrije vroomheid, die in Jezus was, met den wil die te ontwikkelen tot levenskracht.

Maar daaruit vloeide de zelfstandigheid der onderscheidene gemeenten voort. Onderworpen aan de gemeene orde der christelijke liefde, die ons van oudsher gedreven heeft elkander te steunen, moet iedere gemeente nu haar bestaan in behoorlijke regelen brengen. Zoo ontstonden *de reglementen* der verschillende gemeenten. Te Haarlem geschiede dit ook, en daartoe werden wij bovendien gedwongen door de noodzakelijkheid om leden en begunstigers te laten bijdragen tot het stoffelijk bestaan van onzen kring. Onze leden en begunstigers doen ons leven. Wat de vaderen ons nalieten, en dit was in de laatste veertig jaren zelfs nog iets vermeerderd, hadden wij meer dan hoog noodig, en waar wij de gaven vroegen van onze leden, daar moesten wij ze ook stem geven, waar het gold den gang der zaken te regelen. Zoo durfden wij een algemeen stemrecht invoeren voor de benoeming des bestuurs, en de verkiezing van een voorganger uit een voordracht van wege het bestuur in te dienen. Wij durfden dat, omdat het onderwijs in onzen kring er voor zorgen moet, dat jonge aanstaande leden weten wat zij doen, als zij zich bij ons aansluiten. Op 23 Maart 1882 had de eerste vergadering van leden en begunstigers plaats. Natuurlijk dat niet dadelijk door allen deze nieuwe inrichting werd begrepen, maar, waarvoor men zelf iets doen kan, daarvoor zal men op den duur hart krijgen, en dat er hart is voor onze zaak, de nieuwe kerk getuigt er van. Het bestuur zit thans als gemachtigde der

leden, die allen hunne voorstellen kunnen doen, zoo zij het een of ander in het belang onzer vereeniging oordeelen. De jaarlijksche contributie is vrijwillig, even als de bijdrage voor godsdienstonderwijs, en het is zeker niet te verwonderen, dat, waar men zoo veel jaren lang gewend is aan de ervaring, dat de kerk alles uit vrije genade geeft om niet, men zich niet zoo spoedig voegt in de omstandigheid, dat de kerk als menschelijke instelling van stoffelijke gaven leven moet. Maar het is den schrijver eene behoefte te verklaren, dat te Haarlem meer en meer het besef doordringt, dat er door iedereen in dezen moet gegeven worden. Daarom zegen ik de armoede aan kerkelijk kapitaal, die ons dwingt de levenden op te roepen tot verschaffing der middelen voor godsdienstonderwijs en godsdienstprediking.

De prediking in onze gemeente moet voorzien in de nu eenmaal bestaande behoefte aan stichting des gemoeds in meer vrijzinnigen geest, ook voor die leden der Ned. Herv. kerk, die zich, om te waardeeren redenen, niet bij onzen kring vast aansloten. Daarom is van 1879 af het er steeds op toe gelegd anderen te roepen om een woord te spreken. Dit werd te meer noodig, toen het godsdienstonderwijs zeer veel, schier te veel, ging vorderen van de kracht en den tijd van onzen éénen voorganger. Die afwisselende prediking is dus een dienst gedaan aan de vrijzinnige leden der Ned. Herv. gemeente in onze stad. Dat enkelen van hen ons gesteund hebben bij den bouw der nieuwe kerk, is zeker te waardeeren, maar de vraag is geoorloofd, of die erkenning van ons streven om de moeder die ons bande, nog tot andere gedachten te brengen door hare kinderen te boeien aan de vrije vroomheid, niet wat meer algemeen had mogen wezen. Thans is het niet de persoon van den éénen eigen voorganger, maar het is het beginsel dat erkenning vraagt — en zeker in den toekomst vinden zal.

Bovendien werden jaarlijks eenige godsdienstoefeningen gehouden voor kinderen, die met goed gevolg plaats hadden, en zeker in aantal zouden toenemen, als de eenige voorganger der gemeente, door de reeds vermelde afwisseling der predi-

king, niet te weinig voor de volwassenen zou optreden.

Onze gemeente heeft in dit tijdvak zich niet onttrokken aan *de algemeene behoeften der Broederschap*. Tot deelneming aan de weduwen- en weezenbeurs, en het pensioenfonds der predikanten is zij door het Algemeen Reglement verplicht. Dat er eenmaal 's jaars bij de godsdienstoefening eene collecte geschiedt voor de algemeene kas der Broederschap is evenzoo voorgeschreven. Vaste jaarlijksche bijdragen aan die algemeene kas geven enkele leden, maar, als straks in eigene groote behoeften is voorzien, moet het aantal dergenen die toonen dat de Remonstrantsche Broederschap in haar geheel steun verdient, toenemen. Het Subsidiefonds onzer Broederschap moet ook van hier uit nog meer gesterkt worden. Toch deed ons bestuur wat het vermocht om de algemeene traktementsverbetering voor alle predikanten te waarborgen door eene bijdrage aan de algemeene kas, en bleef de gemeente al meer en meer een kleine steun der Broederschap. Van de algemeene kas heeft onze gemeente nooit iets gevraagd. De met moeite vaak gehandhaafde stoffelijke zelfstandigheid is haar lief. Zijn er onder ons, die gedacht hadden, dat buiten Haarlem vele Remonstranten ons zouden steunen bij het bouwen onzer nieuwe kerk, de weinigen, die het deden, verdienen onzen warmen dank.

De geldmiddelen onzer gemeente hebben zich in de laatste veertig jaren zeer verbeterd door zuinig beheer. Het legaat van Mej. J. C. Thuret, bijna het eenige dat de kerk in de 19de eeuw genoot, was eene welkome gave. Straks bij de vermelding van onzen nieuwen bouw zal het blijken, dat in onzen kleinen kring nog wel bereidwilligheid is ook bij de levenden.

Onze armenzorg werd in 1883 zeer gewijzigd. Om armoede te voorkomen werden in de Brouwerstraat op een terrein, aangekocht van den heer Prévinaire, vijf nette woningen gebouwd voor rekening van ons fondsje door den architekt, A. van der Steur Jr., den bouwmeester onzer nieuwe kerk. Bij verhuring genieten leden der gemeente de voorkeur. Zoo heeft ook Haarlem zijn bescheidene Remonstrantsche stichting.

Enkele ouden van dagen genieten vasten onderstand, en 's winters worden velen tijdelijk geholpen. Daartoe mochten wij vaak krachtig gesteund worden door anderen. In 1881 maakten wij ook nog dankbaar gebruik van het Luthersche weeshuis alhier tot verpleging van een drietal halve weezen. Voor het vervolg wordt de aandacht gevestigd op de Maatschappij tot opvoeding van Weezen in het Huisgezin, onder bescherming van H. M. de Koningin. Bij ons godsdienstonderwijs staat eene bus om giften voor die edele zaak te ontvangen. Het denkbeeld lacht ons toe, onze weezen in het vervolg onder het patronaat der gemeente in geschikte gezinnen te plaatsen.

Het gebouw van ons *hofje* werd voortdurend verbeterd. De vroegere woning der opzichteres werd vereenigd met de vroegere regentenkamer en bijgebouwde vertrekken en deze te samen voor lagen huur afgestaan aan het gezin van den heer J. Steenman. Het 100jarig bestaan werd op 15 Maart 1874 feestelijk gevierd met een gift van *f* 10 aan elke der bewoonsters, een feestelijk onthaal, versieringen en verlichting van het binnenterrein, terwijl Regenten bij monde van Ds. van Oorde de opwonenden toespraken.

Zoo werd in de oude kerk langzamerhand de nieuwe toestand voorbereid. Doch scheidden wij met weemoed uit het oude verblijf. Velen onzer hebben vriendelijke en ernstige herinneringen aan die nederige voor de wereld zoo verborgene ruimte. Menig goed zaad is daar gestrooid, menige levenwekkende indruk ontvangen. Was het daarom niet goed den voor- en achtergevel der oude vergaderplaats te bewaren in de herinnering? [1] En, als straks misschien haar plaats haar niet meer kent, zal men toch nog in steen kunnen lezen: hier stond de Remonstrantsche kerk van 22 Dec. 1640 tot 19 Mei 1887.

Vermelding verdient nog de aanraking waarin onze gemeente geweest is met de *R. Catholyke gemeente* der parochie van den

---

[1] Naar eene teekening van den heer P. van Looy Jr. gephotografeerd.

H. Dominicus alhier. In April 1879 wenschte deze op het terrein aan de overzijde van de Gravinnesteeg (huis en tuin van wijlen ons medelid W. van der Breggen) eene kerk te bouwen. Dit zou dus geschieden verre binnen de ruimte van 200 ellen, die door de wet wordt vereischt als afstand tusschen bestaande en nieuw op te richten kerkgebouwen.[1] In eene bijeenkomst van ons bestuur met dat der R. Catholieke gemeente bleek, dat men gerekend had op de verdraagzaamheid der Remonstranten, door welke de eene burger den anderen zou kunnen ontlasten van gehoorzaamheid aan de wet. Bovendien zou het lichtverlies in onze kerk en op de kamer voor het godsdienstonderwijs zoo groot zijn, dat eene geheele verbouwing onzer kerk noodig werd. De kosten voor die verbouwing, tengevolge waarvan onze kerk een glazen dak zou bekomen hebben, waren echter zoo groot, dat de R. Catholieke gemeente van hare bouwplannen op die plek afzag. Tans verrijst de kerk dier parochie aan de overzijde van het Spaarne. Deze eenvoudige mededeeling der feiten is zeker eene niet onbelangrijke bijdrage tot de kennis van de opvatting door sommigen gekoesterd van onze verdraagzaamheid. Ware onze verhuizing naar elders toen reeds mogelijk geweest, zou zeker die kerkbouw zijn doorgegaan. In acht jaren kwam er echter groote verandering, die het bouwen eener nieuwe kerk noodzakelijk maakte.

---

[1] Art. 7 der Wet van 10 Sept 1853, Staatsblad n°. 102: »Elke oprichting of inrichting van een gebouw tot uitoefening van den openbaren godsdienst binnen den afstand van twee honderd ellen van eene bestaande kerk, vereischt, in het belang der openbare orde, een onderzoek omtrent de plaats van vestiging.

Vóór dat de oprichting of inrichting wordt toegelaten, wordt daaromtrent door het gemeentebestuur beslist. Deze beslissing is vatbaar voor een beroep op Gedeputeerde Staten, en bij bezwaar ook tegen de beslissing van deze wordt hunne uitspraak aan onze eindbeslissing onderworpen. Het besluit door ons te nemen, na den Raad van State te hebben gehoord, wordt met redenen omkleed en openbaar gemaakt.

Wanneer de oprichting of inrichting zonder verlof heeft plaats gehad, wordt het gebouw gesloten.

XI. De nieuwe kerk.

Bij het opnemen der noodige herstellingen aan ons kerkgebouw in 1885 bleek, dat aan dak, bevloering en muren zeer veel te doen was, terwijl de ruimte op den duur te eng bleek om op geriefelijke wijze zitplaatsen te geven, en de mannenbanken meerendeels te smal waren. Toch wilde men eerst beproeven op het oude terrein blijvende de ruimte te vergrooten. De heer van der Steur diende daarvoor een plan in, volgens hetwelk herstelling der gebreken *f* 9000 en verbouwing met geringe vergrooting *f* 22000 zouden kosten. Men besloot, na herhaalde beschouwing van dak en zolder, te trachten op vrij terrein een nieuw gebouw te stichten. De vergadering der leden, 26 Maart '86 gehouden, sprak als haar wensch uit dat de stichting van een nieuw kerkgebouw zou worden doorgezet en na de eerste aanvrage des bestuurs eene tweede circulaire zou uitgaan. De reden daarvoor was, dat de gemeenteraad een hoogen prijs eischte voor den grond, gelegen over de meisjesschool in de Prins Hendrikstraat op den hoek van Wilhelminastraat en Oranjekade. Was de prijs voor het bouwen van woonhuizen *f* 5 de M^2, en had het bestuur onzer gemeente *f* 10 geboden, de gemeenteraad oordeelde, dat, daar een kerkgebouw geen verteeringsbelasting aan de stad opbracht, de burgerlijke gemeente voor dat verlies moest worden schadeloos gesteld. Volgens die opvatting zou de prijs *f* 15 de M^2. moeten zijn, maar men zou zich dan tevreden stellen met *f* 13,80. Daardoor kostte de ondergrond meer dan *f* 9000. Men kan over deze opvatting verschillend oordeelen, en meenen, dat nu toch werkelijk de belasting van de kerk wordt ontvangen, of men kan meenen, dat zoo gehandeld moet worden in het stoffelijk belang der burgerlijke gemeente. In ieder

geval, er moest nu met meer kracht gehandeld worden. De uitkomst was, dat *f* 10,348 aan giften in eens geschonken werden, en onze jaarlijksche bijdragen verhoogd werden met *f* 432.50. Van buiten kwamen ons daaronder enkele zeer aangename bijdragen toe.

Op 26 Juli 1886 had de aanbesteding plaats. Van de dertien inschrijvers was de laagste B. Zuithof te Haarlem voor *f* 26490. Daaronder zijn niet begrepen de gasornamenten, de kachel, de losse banken voor de vrouwen, die gedeeltelijk uit de oude kerk konden worden overgebracht, en de afleider op den toren. Deze laatste en de gasleiding werden geplaatst door de firma Koopman en Roosenkrans alhier. De hoogste inschrijver was J. Kooij te Amsterdam voor *f* 34460. Aan den heer Zuithof, zeer gunstig bekend alhier door menig werk op uitnemende wijze voltooid, werd het werk gegund. Had deze zelf een oogenblik in den waan verkeerd dat hij als R.-Catholiek het werk niet zou ontvangen, het bleek hem, dat hij als degelijk en nauwgezet aannemer ons zeer welkom was. Hij heeft het werk dan ook met grooten ijver en degelijkheid zonder ongevallen mogen voltooien.

Zoo spoedig mogelijk werd een aanvang gemaakt, en op 29 Sept. 1886 was de fundeering gereed, zoodat de eerste steen van den bovenbouw kon gelegd worden. Dit geschiedde door het jongste kind van den predikant, de vijfjarige Eva Tideman, waarbij door den bouwmeester en den predikant eenige hartelijke woorden gesproken werden. Op 1 Januari 1887 was het onder de kap. In den winter deed de verwarmingstoestel dienst, zoodat de werkzaamheden van binnen konden doorgaan.

De nieuwe kerk is (en hier geven wij het woord aan onzen bouwmeester, den heer A. van der Steur Jr.) opgetrokken in den stijl der oud-hollandsche renaissance. De zeer beperkte som, die voor den bouw beschikbaar was, dwong tot zeer eenvoudige bewerking. De grondvorm is het kruis, dat, om het scheefhoekige terrein, gelegd is met de lange as van

zuid tot noord. Op den noord-westelijken hoek bevindt zich een traptorentje, en aan de transept-gevels staan vier torentjes, te samen zinnebeelden van Jezus en de vier evangelisten.

De lange zijde van het kruis loopt zuidwaarts uit in eene nis, waarin een verhoogde vloer met estrade ter vervanging van den preekstoel.

In de beide zijarmen van het kruis zijn ingangen, aan de Wilhelminastraat en aan de Oranjekade, die door eene tweede deur als tochtportaal zijn afgescheiden van de kerk, en van de trappen, die toegang geven tot de daarboven aangebrachte zitplaatsen. Die trappen zijn aangebracht in het zuidelijk gedeelte, zoodat daardoor bij het boven komen geen bruikbare zitplaatsen worden opgeofferd. In het noordelijk gedeelte dier zijarmen zijn beneden bergplaatsen aangebracht.

In het noordelijk gedeelte is aan de Prins-Hendrikstaat de hoofdingang. Daartoe is van de lange as een gedeelte afgenomen, met aan weerszijde een tochtportaal, dat toegang geeft tot het ruim der kerk. In het noordwestelijk portaal is een toegang tot den traptoren, waar langs de leden van het zangkoor, boven den hoofdingang geplaatst, den hoofduitgang door het tochtportaal kunnen bereiken. In dien traptoren bevindt zich ook aan de buitenzijde een toegang, voor de leden van het zangkoor bij drukke beurten.

Zoowel in den hoofdingang als in de zijportalen zijn hardsteenen trappen aangebracht om de hoogte te bereiken van den naar de spreekplaats afloopenden kerkvloer. Door deze zachte helling is vóór de spreekplaats verkregen een verhoogd gedeelte, waarop behalve voor de zitplaatsen van den kerkenraad genoegzame ruimte ontstaat voor doopsbediening, avondmaalsviering, de bevestiging van nieuwe leden en huwlijkswijding. Dit verhoogd gedeelte staat in verbinding met het ruim door een trap over de geheele breedte doorloopende.

De spreekplaats ligt vier treden hooger dan dit verhoogd gedeelte. De gebogene sluiting van de nis vervangt het klankbord. De spreekplaats, aan beide zijden toegankelijk, is

aan de voorzijde afgesloten door een in blank wagenschot met lofwerk bewerkte naar de toegangen zacht afloopende balustrade, waaraan de oud-koperen lezenaar uit de vorige kerk bevestigd is.

Het ruim der kerk buiten de uitspringende zijvleugels en den ingang met tochtportalen aan de noordzijde heeft eene lengte van 18,79 M., eene breedte van 11,95 M. en onder het plafond eene hoogte van 9,98 M.

De kerk biedt 468 zitplaatsen aan, verdeeld als volgt:

zijbanken ter weerszijden......	90	plaatsen
vaste banken in het ruim.....	68	„
losse banken voor vrouwen....	132	„
kerkbestuur en anderen.......	28	„
gaanderijen aan weerszijde.....	20	„
zangkoor.....................	70	„

Mocht later ooit vergrooting noodig zijn, dan biedt het aan de westzijde achter de kerk gelegen open terrein gelegenheid door uitbouwing ongeveer 650 zitplaatsen te verkrijgen.

De kerk wordt verlicht door hooggeplaatste vensters, drie aan de noordzijde, vijf aan de oostzijde, en aan de westzijde waar de kerk gedeeltelijk door de kosterswoning is bebouwd, door vier ramen. Deze ramen zijn beglaasd met glas in lood met gekleurde randen. Die aan de westzijde hebben cathedraalglas, dat de zonnestralen niet doorlaat.

Onder de ramen even als aan de beide zijden van en boven de spreekplaats zijn vakken aanwezig voor aan te brengen spreuken, als de ramen genoegzaam zullen gedroogd zijn.

Rondgaande op de hoogte van ongeveer 2.75 M. boven den vloer bevindt zich een rondgaande lijst, waarop de ballustraden voor zij-gaanderijen en zangkoor rusten. In die lijst bevinden zich consoles; op deze rusten de pilasters, die het vlakke plafond dragen, dat met caissons is bewerkt.

De avondverlichting wordt gegeven door drie boven het ruim aangebrachte gaskroonen met branches aan den muur.

De verwarming is eene centrale, waarvoor onder een gedeelte van den verhoogden vloer een brandvrij vertrek is aangebracht.

De kosterswoning bevindt zich aan de westzijde, met een ingang aan de Oranjekade. Gelijkstraats bevinden zich de kamer voor den kerkenraad, die tevens dient voor godsdienstonderwijs, en eene andere, bestemd voor den predikant, en tot berging van het archief. Eene gang voert met eenige treden opwaarts aan het einde naar de kerk, waar eene deur toegang geeft tot het verhoogd gedeelte. Op de bovenverdieping bevindt zich de woning van den koster, bestaande uit twee vertrekken, keuken, bergplaats en zolder.

Om de beperkte bouwsom is de kerk opgetrokken in waalsteen en kunst-zandsteen. De overgeleverde kerkvorm is vermeden, zoowel uit- als inwendig, en het gebouw geeft toch een stillen aangenamen indruk, en komt goed uit tegen de daarover liggende meisjesschool.

Eerst als de nieuwe muren van het kerkgebouw zullen hebben uitgewerkt, zal een pijporgel kunnen geplaatst worden. De Paaschmorgen van 1887, toen wij eene eerste bijdrage tot dat doel ontvingen, geeft goede hoop, dat de leden en vrienden onzer gemeente ook hiertoe zullen willen medewerken.

Op 26 Maart 1887 werden de oude kerk en kosterswoning in openbare veiling verkocht voor *f* 8800. De kooper was de heer W. Stolp alhier, die dit gebouw zal dienstbaar maken aan zijne zaak, door het in te richten tot magazijn van ijzerwaren. Zoowel de koopsom als de persoon des koopers, een onzer bestuurders, waren ons zeer aangenaam.

Op 19 Mei 1887 (Hemelvaartsdag) hielden wij onze laatste bijeenkomst in de oude kerk. Naar aanleiding van 2 Cor. IV 17 en 18 werden wij toen herinnerd aan de verdrukking, waarvan die oude muren getuigden, die na als zooveel der dingen, die men ziet, zouden verdwijnen, maar ook getuigden van wat men niet ziet, het leven des geestes en des gemoeds, het leven in God, dat ook hier was gekweekt, en waar van

de onverderfelijke erfenis uit de oude woning wordt medegedragen. Zoo als bij ieder afscheid mengde zich ook weemoed in onze stemming. Dat uit dit oude het nieuwe kon voortkomen, stemde ons tot dankbaarheid. Het sprak van zelf, dat daarbij gedacht werd aan onzen rustenden leeraar, Ds. W. van Oorde, die getuige wezen mag van den wasdom der gemeente, aan wier welzijn hij bijna dertig jaren lang trouw heeft gearbeid.

Zoo naderde de dag der inwijding van ons nieuw kerkgebouw. De Pinksterdag was als van zelf daartoe aangewezen. Die gedenkdag van de eerste openbaring der kracht tot vereeniging van menschen, verborgen in Jezus' evangelie, moest dan ook wel de eerste dag zijn, waarop onze gemeente in het kerkgebouw samenkwam. Leden, begunstigers en leerlingen bij ons godsdienstonderwijs hadden het programma dezer feestviering als bewijs van toegang ontvangen, opdat allen in de gelegenheid zouden zijn hun eigen gebouw het eerst te bezoeken. Het publiek had eerst toegang, toen de belanghebbenden, die tijdig aanwezig waren, plaats hadden genomen. Bovendien hadden wij onze genoodigden. ZExc. de Commissaris des Konings in deze provincie was genoodigd als begunstiger onzer gemeente. Het dagelijksch bestuur van de gemeente Haarlem, de Commissie tot de zaken der Broederschap, onze hoogleeraar Prof. Dr. C. P. Tiele, enkele oud-leden van ons bestuur, en afgevaardigden van de verschillende protestansche gemeenten hier ter stede waren uitgenoodigd.

Zoo brak de morgen van 29 Mei 1887 aan.

De eerste toon, die weerklonk, toen de voorganger de spreekplaats beklommen had, wat mocht die anders wezen dan het lied door de gansche vergadering onder leiding van het koor gezongen:

Den hoogen God alleen zij eer,
en dank voor zijn genade!

Zijn vaderoog slaat immer meer
in vreugd en smart ons gade.
Zijn liefde maakt dat evenzeer
ons weeld' en weeë ten beste keer,
en niets zijn kindren schade!

Heft u tot Hem dan, vroom gemoed,
bij nachten en bij dagen,
bij morgenrood en avondgloed,
bij juichen en bij klagen!
Uit Hem alleen vloeit leed en lust:
in Hem alleen is kracht en rust.....
op Hem dan 't oog geslagen!

Deze twee eerste verzen van het 19de lied uit onzen Liederenbundel stemde ons ten gebede. Daarna sprak de voorganger in hoofdzaak aldus:

Gemeenteleden, vrienden, feestgenooten!

Met een: „Gode alleen zij eer!" moesten wij elkander welkom heeten aan deze plaats, niet waar! Zal dit gebouw goed zijn voor ons en ons nakroost, zal het aan steeds meerderen, die voedsel zoeken voor de vrije ontwikkeling van het vrome leven des gemoeds, eene passende gelegenheid bieden om door woord en lied en bede het besef van Gods liefdemacht in ons hart te verlevendigen, dan moest immers onze eerste gedachte zijn aan Hem, die alom tegenwoordig, komt tot het hart, dat naar hem vraagt, om het te sterken daar buiten bij lijden strijd en werk. Van God zijn alle goede gaven des geestes. De belangstelling, de werkkracht, de samenwerking, de liefde, die dit gebouw stichtten zijn van Hem. Deze feestdag wordt dan ook niet gewijd door ijdele praal, hij is een hoogtij der dankbare vroomheid. Ja, wij danken U, Vader van ons hart, dat gij ons deze ure geeft!

Op den gedenkdag van de eerste verschijning des Christendoms als maatschappelijke kracht, toen de geest het eerst getuigde in meerderen; op dien dag komen wij hier samen met het lentegevoel des nieuwen levens in de borst, maar dan

ook met het ernstige besef dat eene heilige roeping ons nu duidelijker dan ooit voor het oog der wereld gesteld is.

Als Remonstranten beslaan wij eene bijzondere plaats onder de Protestanten van Nederland. Oudtijds wilde onze vaderen zijn in de Ned. Herv. kerk der 17de eeuw vertegenwoordigers van het echt protestantsch beginsel eener gestadige herziening van de uitingen des godsdienstigen levens, voorstanders eener voortdurende hervorming. Daarom verzetten zij zich tegen den dwang van formulier gezag, predikten zij verdraagzaamheid, en bevalen zij door woord en schrift die vroomheid aan, welke als „godzaligheid" het gansche leven bezielt. Helaas! de Ned. Herv. Kerk der 17de eeuw duldde die getuigenis des geestes niet. Onze vaderen waren tegen hun zin gedwongen zich te vereenigen naast de Ned. Herv. Kerk, wier kinderen zij zich bleven gevoelen. En thans? O, M. H! is er wel eens sprake geweest, of het ook beter ware, dat de Remonstranten hun eigen bestaan opgaven, thans gevoelen zij het met weemoed, dat eene heilige roeping hun gegeven is. De Remonstrantsche Broederschap wil het godsdienstige leven bevorderen, in vrijheid en verdraagzaamheid, op grond van Jezus' evangelie. Dat willen, zoo duidelijk uitgesproken aan het hoofd van het Algemeen Reglement onzer Broederschap, is der Ned. Herv. Kerk niet genoeg. Het Calvinisme en zijn nawerking hebben in de Ned. Herv. Kerk vooreerst nog verhinderd den wasdom dier oud-protestantsche vaderlandsche vroomheid, wier feitelijk bestaan door den voorganger dezer gemeente werd herinnerd in de vorige bladzijden [1]. O, in de stad van Coornhert had het zoo anders kunnen wezen! Maar ziet, hier zijn wij, de weleer uitgebannen zonen, en wij toonen dat wij de oude moeder niet vergeten, die ons uitdreef. Het kwaad in hare huishouding willen wij vergelden door het goede te bevorderen bij broeders en zusters van hetzelfde huis. Als zoodanig dan ook noodigden wij u uit, vertegenwoordigers

[1] Zie vooral blz. 3—11.

der Ned. Herv. gemeente hier ter stede. Gelooft ons, het is een weemoedige taak, die wij tegenover u te volvoeren hebben. Maar wij zullen in liefde en verdraagzaamheid voortgaan ook hier het godsrijk te bevorderen overeenkomstig Jezus' beginselen. Gunt ons der wensch, dat de warme vroomheid en de heilige ernst hier gewekt, ook u nog eenmaal ten goede komen.

Voor de vervulling van die taak waren wij verplicht naar het uitwendige iets nieuws te stichten. De oude woning was te eng ingesloten. En toen de noodzakelijke verbouwing met sloping bleek gelijk te staan, toen werden wij gedwongen naar elders om te zien, en bouwden wij ons eigen kerkgebouw op stadsgrond.

Eene Remonstrantsche kerk op stads grond door aankoop verkregen, daarvan zouden de Remonstrantsche vaderen gezegd hebben: „dat is de reparatie der grieven!" Hoe ver liggen ze achter ons, de dagen, toen de Haarlemsche schouten van Teylingen en Loo nu eens de kerkmeubelen der Remonstranten verbrandden, dan weder ze opsloten in het stads timmerhuis en de deur der kerk toespijkerden! [1] Die tegenwerking heeft plaats gemaakt voor welwillendheid.

Ed. Achtb. Heer, Burgemeester van Haarlem, en leden van het dagelijksch bestuur onzer stad, gij zult de laatste wezen om die oude dagen terug te wenschen, toen de overheid de dienstmaagd was eener Calvinistische staatskerk. Thans moet bij iederen Gemeenteraad alle voorkeur voor eene of andere vereeniging van godsdienstigen aard uitgesloten zijn.

Als Protestanten zal U, Ed. Achtb, Heeren de handhaving van het zuiver Protestantsch beginsel door onze vereeniging lief zijn. En is er voor gezorgd, dat onze stedelijke huishouding geen stoffelijk schade leed door den bouw onzer kerk, wij hopen te zorgen, dat deze kerkbouw op stadsgrond een zedelijk voordeel worde voor onze bevolking, die alleen groot worden kon door de gerechtigheid der vrije vroomheid. Wij rekenen op

---

[1] Zie bov. bldz. 21—24 en 38.

de bescherming der overheid, danken u dat gij hier wilt nederzitten, met den wensch, dat ook deze gemeente, die zich richt tot het hart, met u moge samenwerken tot ontwikkeling van het waarachtig leven in onze goede stad Haarlem!

Onze nieuwe kerk staat nu aan den openbaren weg. Zij vormt den sluitsteen eener geheel nieuwe wijk in Haarlem's westerkwartier, waarvan zij een sieraad mag genoemd worden. Daarom is het van daag uw feestdag, bouwmeester van dit gebouw, vriend v. d. Steur! Met liefde en ingenomenheid hebt gij u van uwe taak gekweten, en gewoekerd met de bescheidene middelen, waarover onze kleine gemeente beschikken kon. Onze burgerij waardeert u, die in de nieuwe wijk, grootendeels uwe schepping, thans zelf woont als in het midden uwes volks. Gij zijt een der onzen naar de sympathie van uw hart. Wij danken u voor de trouwe en hartelijke toepassing van uw talent. Moge menig uur in dit gebouw voor u en de uwen goed zijn!

En, wat de bouwmeester dacht, is door u, waarde heer Zuithof, met eerlijkheid en trouw uitgevoerd. Uwe opzichters en werklieden hebben onder ons hunnen goeden naam alweder meer bevestigd. Voor ons Remonstranten was het geen bezwaar u, ofschoon behoorende tot de R. Catholieke kerk, dit werk te gunnen. Moge ook van de andere zijde diezelfde verdraagzaamheid meer worden betracht! Blijve voor u en ons trouwe ernstige arbeid, gehoorzaamheid aan dien God, voor wien ook gij u buigt, en ondervind in huis en hart dien zegen, die met of zonder priester een goed geweten geeft!

Onze nieuwe kerk staat als een opgericht teeken van een heilige roeping. Te midden van het gewoel der wereld, uit de nevelen van weleer overgebracht naar het volle licht, om ons allen te herinneren aan het heilige levensdoel den mensch in de christelijke wereld geschreven in de ziel. De mensch leeft niet bij brood alleen. Deze tempel der aandacht, dit huis der profetie en des gebeds wordt door ons dan gewijd aan de getuigenis van Jezus' evangelie naar de behoeften des tijds! Dit geschiedde dan door het koor.

Daarop zong eene liefelijke vrouwenstem [1] de bede met woorden van J. A. Böhringer op muziek van L. van Beethoven:

De neev'len wijken; zonneglans
tooit mild den grauwen hemeltrans
met kleuren, rijk en teeder.
Ik richt mijn dank'bren blik omhoog,
als zag daar 't vriendlijk Vaderoog
ontfermend op mij neder.

Koor.

Ik richt mijn dank'bren blik omhoog
enz.

Ééne stem.

Uw licht bestrale mijn gemoed!
Wek, Vader, door uw liefdegloed
mijn kinderlijk vertrouwen!
Laat mij in 's werelds bont gewoel
mijn hoog en heerlijk levendoel
in klaarheid steeds aanschouwen!

Koor.

Laat mij in 's werelds bont gewoel.
enz.

Wat is dat levensdoel? Het godsrijk in ons, het godsrijk om ons. Die nieuwe levenstoestand waarin het besef van Gods eeuwige liefde den enkelen mensch vrede geeft, en tevens de band is der gemeenschap. Van dat godsrijk, dat komen moet, zullen deze wanden getuigen. Liefde voor dat godsrijk hopen wij hier bij het godsdienstonderwijs te zaaien in het jong gemoed. Zoodra het muurwerk dit gedoogt, wenschen wij in dit kerkgebouw de kenspreuken van Jezus' evangelie en van de oude Remonstrantsche vaderen op den getinten wand te schrijven. Onder die kenspreuken van Jezus is er ééne, die ik u thans moet herinneren:

Het godsrijk komt niet op zichtbare wijze, en men zal niet zeggen: zie hier! of: zie daar! want zie, het godsrijk is onder u, in u!
Lucas XVII : 20*b*, 21.

---

[1] Mej. J. A. S. Landré, lid der gemeente.

Dit huis is geen huis Gods. Geen priester wijdt hier deze muren opdat de Eeuwige hier wone, bij voorkeur wonen moge. Een vriendelijke wijk- en rustplaats, een gehoorzaal der profetische getuigenis des geestes van Jezus, een vriendelijke tempel der aandacht, die invloed wil oefenen door het leven des harten, te dienen, dat moge dit gebouw zijn!

Gods rijk is, waar ons diepst gevoelen
door hooger geest wordt aangeraakt.
Gods rijk is, waar een rein bedoelen
de hechtste zondenbanden slaakt.
Gods rijk is, waar het gansche leven,
in licht en bruin. in wel en wee,
als 't boek door vaderhand geschreven,
aan 't worstelend harte schenkt Gods vreê.
Gods rijk is, waar der liefde krachten
de hoogheid zijn van rijk en arm,
tot arbeid prikk'len, leed verzachten,
elks leven maken rein en warm!

Dat godsrijk is het volle leven des geestes in het sterfelijk vleesch. Gods rijk is dan het leven der gezonde vroomheid. Wij gevoelen dan, dat wij leven, omdat wij ervaren dat eene heilige macht, die niet wij zijn, ons drijft ten goede. Dat besef, hoe gaat het vaak verdampen in de hitte van den werkdag als wij zoo alleen zinnen op wat noodig is voor ons stoffelijk leven! Dat besef, hoe gaat het vaak onder in den strijd der zonde, in den weemoed der smart! Dat besef moet gewekt worden onder anderen ook hier door het levende woord, door het welluidend lied, door de innige bede. Dat besef moet worden gericht op de eigenaardige behoeften van onzen tijd. In de natuur wijzen wij hier elkaar op de gelijkenissen tusschen het leven der stof en het leven des geestes. In de teekenen der tijden zoeken wij hier naar de aanwijzing van wat het ééne noodige beginsel des levens is. De wetenschap maken wij hier dienstbaar aan het weten van het allerbeste leven, en van de kunst vragen wij ook hier de

bloem dier schoonheid, welke de weerkaatsing is van het heilige en goede. Hier willen wij elkaar helpen om daarbuiten in geest en in waarheid te aanbidden,

En dat doen wij niet te vergeefs, die van Jezus evangelie willen vragen de beginselen des levens, in elkaar opwekken dat goddelijk licht, dat in ons is, en waarbij de reinen van hart ook thans nog God zien.

Moge dat hier geschieden, niet alleen door uwen tegenwoordigen voorganger, niet alleen door hen, die hem hier in heilzame afwisseling vervangen, maar ook door uzelven, door uw aandacht, door uwe medewerking Laat deze laatste ook thans geschieden, door dat wij aanheffen onzen beurtzang, uit onzen Liederenbundel het 41ste lied:

Koor.

Een rustplaats voor den lijder,
gebogen onder 't kruis,
een wijkplaats voor den strijder
zij ons dit vriendlijk huis!
Moog 't woord hier steeds weerklinken,
dat leert en troost en sticht!
Moog ook een straal hier blinken
van 't eeuwig klare licht!

Allen.

Een frissche levensadem
uit hooger, reiner sfeer,
doortintle hier de harten
en stemm' ze tot Gods eer!
Daal neder in ons midden
o geest voor liefd' en kracht,
beziel ons spreken, bidden!
Houd voor ons heil de wacht!

Het godsrijk is dus het leven der heilige liefde. Dat leven wordt gewekt door de veerkracht van moedig geloofsvertrouwen. Voor ons is geloof niet het aannemen van begrippen of het voor waar houden van overleveringen. Voor ons is geloof het

rekenen op die heilige liefdemacht, die tot liefhebben roept en in staat stelt; het rekenen op eene wereldorde, waarin alles aangelegd is op de zegepraal van waarheid en gerechtigheid; het rekenen op het feit, dat God spreekt in ons geweten. Dat geloof wordt hier gewekt door de prediking, die getuigt van de helden des geloofs, met Jezus van Nazareth aan het hoofd. Dat geloof wordt gesteund door een onderwijs der jeugd, dat het opkomend geslacht poogt te geven, kennis van en liefde voor dat godsdienstig leven, op zoo onderscheiden wijze door de menschheid uitgedrukt. En dit moedig geloofsvertrouwen doet van zelf hopen op beter dag, hier en altoos, waar Gods eeuwige liefdemacht onvernietigbaar leven wekt. Hier wordt althans getracht te getuigen van die verwachting, dat alle dingen, ook de dood, mede moeten werken ten goede, hun die God liefhebben, zoo als hij heden nog spreekt.

Gemeente, mijne gemeente, zoo moest ik in korte trekken getuigen, voor allen die hier zijn, van dat wat voor ons nog meer levenswaarheid worden moet. Deze ure toch is als de ure der rekenschap door ons af te leggen voor de wereld, die ons vraagt, wat wilt gij toch in onzen tijd met uw kerkbouw? Wij willen het leven der innige vrije vroomheid bevorderen. Want hij is eerst vrij, die zich gebonden voelt aan God als de alom tegenwoordige liefdekracht. En die vrijheid houdt dus juist, naar Episcopius' woord, het midden tusschen slaafschen dwang en ongebondenheid. Wij willen van hier uit eenige bezieling en verheffing geven aan het leven. Hier willen wij de zonde bestrijeen, doordat wij de broederschap der liefde uitdrukken, die ons struikelaars in velen aan elkander bindt. Hier willen wij van die vrije vroomheid getuigen, welke de drie christelijke gratiëen, geloof, hoop en liefde, eene gestalte geeft in onzen tijd. In dit nieuwe gebouw willen wij voortgaan te profeteeren van een nieuwen levensdag.

Daarvan getuige ons koor met woorden, die wij lieten dragen door eene melodie van W. A. Mozart:

Eens breekt de bet're levensmorgen
  uit donk're neev'len aan,
als wij, verlost van zond' en zorgen,
  voor vrije vroomheid staan!
Het evangelie van de liefde
  wekt hoop op beter, wat ook griefde,
maakt van deez' aard een hemelrijk,
  ons lied der eng'len lied gelijk!

Heft u omhoog naar beter sferen
  met al uw leed, uw lust!
Zoekt eerst het Koningrijk des Heeren:
  het heil der zielerust!
Leert met het kruis van vrees en tranen
den weg naar 't levensheil u banen!
  De veerkracht van geloof en hoop
  geev' adel uwen levensloop!

Moog hier uw adem, liefde, trillen
  in woord en lied en bêe!
Geef allen, die hier leeren willen,
  uw levenszegen meê!
Gods tempel wordt dan heel ons leven,
één geestesoffer al ons streven,
  Door heil'ge liefde rijk en schoon!
  Dat zij ons lot, onz' eerekroon!

De liefde is en blijft de meeste. Eerst op hetgeen aan ons verwant is vertrouwen wij, en de hoop teekent de toekomst met de kleuren, die het hart lief heeft. Belangstellende toewijding aan elkaars wezenlijk levensheil brengt van zelven mede het toonen van medewerking, waar het de middelen geldt om het beste leven te verwezenlijken.

Dus, leden en begunstigers van onzen kring, den arbeid voortgezet! Noch dit gebouw, noch deze gemeente is het godsrijk, maar beiden zijn er wel de middelen voor. De vriendelijke gaven, door u geschonken, waren lang niet voldoende om dezen bouw te voltooien. Wat de vaderen ons lieten en

door zuinig beheer was bewaard, is gebruikt geworden, en moet nu langzamerhand worden teruggevonden. Goederen in de doode hand bezitten wij niet. Wij moeten leven van uw levende belangstelling. Daarom, dat die enkelen, die zich nog onttrokken, op dezen feestdag dat verzuim nog herstellen mogen!

De liefde is het meest! Daarom is voor u, mannen broeders, met wie ik de leiding dezer gemeente heb, deze feestdag een hoogtij van gezegende zorg! Het bestuur dezer gemeente vormt een vriendenkring, binnen welke nog nooit eenige ontstemming is aanwezig geweest. Inzonderheid brengen wij de commissie voor den bouw [1] den dank voor die bemoeingen, die haar een genot opleverden. Laten wij in gemeenschappelijke liefde voor onze goede zaak, die van het gezonde Protestantisme, elkander steunen, gelijk gij uwen voorganger steeds gesteund hebt in wel en weê. Gods geest zij met uwen en met mijnen geest!

Eendracht naar buiten, uitgaande van deze plaats, toone, dat de liefde voor ons de meeste is. Gelijk overal, zoo is er ook hier ter stede verdeeling van arbeid op godsdienstig gebied onder ons protestanten. Maar moge het bij alle verschil van richting toch waar blijken, dat wij allen, vertegenwoordigers der verschillende kerkgenootschappen, het hoogere leven zoeken, en niet alleen voor letters, begrippen, of namen strijden. Laat ons elkander niet bestrijden, maar laten de vruchten aan den boom van onzen arbeid bewijzen, welkes geestes kinderen wij zijn! Al wat de verdraagzaamheid der liefde buitensluit is niet uit God.

Aan onze Waalsche broeders bindt ons Remonstranten een eigenaardige band. Hugenoten hebben in de 17de eeuw met onze vaderen medegedeeld in de smaadheid Remonstrant te wezen. Zoo deden Charles de Nïelles (C. Nïellius) te Haarlem [2],

---

[1] De heeren W. Stolp en N. J. Raland.

[2] Zie boven bldz. 31 vlg.

Gideon de Courcelles te Kampen [1]. De kweekschool der Remonstranten wijst met trots op Etienne de Courcelles (Stephanus Curcellaeus) en Jean le Clerc (Joannes Clericus). Laat ons den wensch mogen uitspreken, dat er tusschen u en ons eindelijk alleen verschil van taal besta, en wij beiden één worden in de bevordering der vrije vroomheid!

Vertegenwoordigers onzer broederschap, ook voor u is het een feest, als ergens in ons vaderland het Remonstrantsch beginsel op godsdienstig gebied zich op meer passende wijze mag doen gelden. De zelfstandigheid onzer gemeente is ons lief, maar toch zeker niet zoo lief, dat men geen feestgave van elkander zou durven vragen of aannemen. De gemeente zal zich aan het werk der liefde voor de Broederschap in het algemeen niet onttrekken, al is er veel noodig in eigen kring. Moge onze kweekschool vooral bloeien en onder haren uitnemenden leidsman vele zaaiers van het goede zaad uitzenden op den vaderlandschen akker. Zoo zal de broederschap der uitgebannenen van gisteren een zegen kunnen worden voor allen.

Drie van de vier voorgangers, onder wie deze gemeente van 1827—1878 herleefde, mogen dezen dag beleven. Daarom werd aan hen, en aan de nagedachtenis van den overleden Stuart het geschriftje opgedragen, waarin de geschiedenis dezer gemeente verhaald wordt. Wij groeten u op dezen dag, mannen van het woord, zaaiers van het goede zaad, met warmen dank! Een hunner, Ds. W. van Oorde, mag in deze stad zelve belangstellend getuige zijn, dat de oogst opkomt. Moge dit nog lang het geval wezen, en ontvang gij, geachte voorganger, die in stillen eenvoud gewerkt hebt, de verzekering, dat geen uitwendig vertoon ons zal doen vergeten: het Godsrijk is niet hier of daar, het is binnen in ons! Dat rijk Gods het wone ook in uw huis en harte!

Zoo sta dan dit gebouw als een door onze liefde bezielde getuige voor uw rijk, o God van geest en waarheid! Het

---

[1] Zie boven bldz. 38.

brenge nog eenmaal te saam wat gescheiden werd; het leere de kleinen, het vertrooste den lijder, het bemoedige den strijder, het zegene den sterveling en stemme allen tot eenheid in het besef: het godsrijk is onder ons!

Amen.

SLOTZANG.

Lied N⁰. 175 vs. 4 uit onze Liederenbundel.

Allen.

Komt, feestgenooten! één van zin,
't verbond vernieuwd van broedermin!
Nooit mag de liefde kwijnen.
Vereenen w' ons op nieuw te zaâm,
en doen wij in des Heeren naam
Zijn licht in 't duister schijnen!

de Vrouwen.

Hij gordt ten allen tijd,
tot kloeken, heil'gen strijd
al de zijnen!
Zend op ons, Heer,
Uw geest ter neer!

Allen.

en haast is 't nacht noch scheem'ring meer!

BIJLAGEN.

I.

Fragment uit een brief van Montanus. [1]

. . . .

T'en sal mij niet verdrieten mijn poose te roer te staen, als ick maer bevinde, 1. dat onder ons alles aequabiliter toegaet, 2. dat de christelycke discipline te degen geoeffent wort ende, 3. de onderlinghe verdraechsaemheyt nae behooren geprackiseert. Het eerste opdat de eene niet alsoo gestadichlyck in den arbeydt gehouden worden, dat de anderen haerselven onder dit ofte dat praetext, daervan geheelyck ontslaen: het tweede, opdat de ongeregelde door de aergernissen, die zij aen de gemeenten geven, niet sooveel omstooten ende afbreecken, als degene, die haer onargerlijck soecken te draegen, oprechten ende stichten: het derde *opdat degene, die andere insichten hebben als de confessie medebrengt, haer gevoelen, sonder dandere te veroordeelen, ofte van deselve veroordeelt te worden, vrij ende openlijck mogen belijden, waerin ick meyne het principaelste fondament van onse Chrlstelijcke saecke gelegen te sijn.* Soo wanneer ick deze dry dingen, ende *insonderheyt de twee laeste*, onder ons bevinde gehandhaaft te worden gelyck ick vertrouw de meeninge sulx te wesen, so hope ick oock met Gods genade, dat het my niet licht verdrieten en sal, het sy in tijde van vervolginge, het sy in tijde van vryichheyt naer mijn gering vermogen de handt cloeckelyck aen 't werck te slaen: maer als daer

[1] Zie boven bladz. 24.

gebreck in vallen soude, so en wil ick niet ontkenen dat het my mettertijt wellicht soude beginnen af te soeten [1]. Want wat kander doch voor dengenen, die de Godsalichheyt beminnen, verdrietiger sijn dan met soodanige liedens ingespannen te wesen, die door haren onbehoorlycken wandel in eenen dach soo veel te rugge trecken, als gylieden in jaren en dagen door haeren sweren arbeydt bevoordert hebben? Ende wat kander oock onverdragelycker syn voor dengenen, die haerselven met de openbaeringe der waerheyt voor de oogen, Gode in aller menschen Conscientien bekent soecken te maecken, ende de voeten, nae de waerheyt des evangelii recht te draegen, dan dat sy in de belydenisse der selver met *een bekrompen ende benepen gemoet* moeten gaen? Vroegen uwe w. w. offer soodanige onder ons sijn, die door haer onhebbelyck leven aen het getimmer dergenen die haer onberispelyck draegen afbreuck doen? soo wil ick (met verbiddinghe) deselve wysen op de advysen van diegene, die ick meyne u selven voor desen daervan al verwitticht hebben, uyt dewelcke uwe w. w. mogen verstaen, datter wisselyck soodanige sijn, op welcker handel ende wandel men wel eens ernstelyck mocht ondersoecken ende sulckx, als haer nae gaet, bevonden hebbende, soodanige censure onder haer laten gaen, also de gelegentheyt der saecke ende der tyden souden mogen vereysschen. Vragen uwe wijders offer oock soodanige onder ons sijn die *andere insichten hebben als de confessie medebrengt* ende in-de belijdenisse der waerheyt naerder aen den H. Schrifture souden wenschen te approcheren? Soo wil ick deselve (latende anderen voor haer selven spreecken) wysen op myn eygen persoon. Ick bekenne soodanige misschien te hebben, die my oock soo ter herten gaen dat ick, ten sy betere onderrichtinge ontvangende, tot voldoeninge mijnes gemoets *metter tijt bewogen sal worden deselve te belyden*, welcke ik oock wel bereid ben uwe w. w. by andere gelegentheyt te openbaeren, nu tegenwoordighlyck is maer alleenlyck *de vraege off niet de meyninge van de onderlinghe verdraechsaemheyt die wy mainteneeren ende als het beste cieraet van onse societeyt houden, haer so verre uytstreckt, dat diegene die ergens in eenen point ofte pointen verder gaen, haer gevoelen, sonder anderen, die soo verre niet en gaen te veroordeelen, vrij ende*

---

[1] Rogge leest: af te sollen, voor afsullen, den moed laten zinken. Afsoeten, het zoete ontnemen beteekent, dat de aangenaamheid er af raakt.

openlyck souden mogen profiteren, sonder wederom van dandere veroordeelt te worden. Dit en wort niet sonder redenen gevraecht, die ik ook uwe w. w. te syner tijt wel naerder sal ontdecken. Ondertusschen hier op uwer w. w. antwoort verwachtende, zal ick desen eyndigen ende u in de genadige bewaeringe des Almachtigen bevelen, die u w. w. onder andere segeningen so des lichaems als der sielen, oock een geluckich begin des aenstaenden nieuwen jaers ende noch geluckiger uytkomste wil verleenen. Amen. Gelyck ik uwen w. w. niet en vergete in mijne gebeden, also recommendeer ick mij oock in ulieder, neffens hertelycke groetenissen aen alle de goede vrienden, die daer sijn. Ick supersedeere uwe w. w. te adviseeren van den tegenwoordigen stand onzer gemeenten ende watter voorts in den lande al omgaet also ick niet en twijffele off onze broeder Hans de Vlaming en heeft sulx al gedaen.

Dezen 24 Decemb. 1623.

Uwer Dienstwillige Medebroeder:
H. VAN CLIMMENDAAL.

Eersamen, geleerden, Godvruchtige Heeren, D. Joanni Vytenbogardo ende, D. Simoni Episcopio. Tot Parys.

Montanus bedekte naam was H. Climmendaal, H. Hoogland, of H. Janssen van Bergen. Paschier de Fijne teekende zich vaak IJsvogeltje, Rijk van den Ende. of Pieter Neef. Zie J. Tideman: Stichting der Remonstrantsche Broederschap, II. blz. 345 vlg.

De curcyf gedrukte woorden zijn in het handschrift door Montanus zelven onderstreept.

De naam van Hans de Vlaming duidt Adriaan van den Borre aan, die pas te Haarlem geweest was.

II.

Brief van Paschier de Fijne. [1]

Eerbare godvruchtige hooggeleerde seer lieve Medeb!

Deze dient neffes hartelicke groetenissen, om U te laten weten als dat hier eene plaetse bereyt was d'een seyde tot een tichelbackerye, de ander tot eene harminiaensche kercke. De plaetse pas volmaekt zijnde, sonden de burgemeesteren op den 20- deser hune gecommiteerden om deselve te besien. Daegs daer nae wiert den eygenaer ontboden doch was uyt de stadt, den 22- savonts brachten wy onze stoelen en banken daerin, ende den 23- deden wij daerin de eerste Predicatie, ende hebben die voorts de feestdagen onverhindert gebruyckt, vandage wiert hier de vroetschap gelijt (men hout op dese sake) de man wiert ontboden ende comparerende wiert hem gevraget, tot wat eynde hy die plaatse gekocht ende so toebereyt hadde? Hy seyde zyn voornemen te wesen een ticheloven te stellen, maer door dien syn soon over drie weken ongeluckichlicke verdronken was, die nu te huyre gestelt te hebben, ende dat hij daer nae een kuyper ende daer nae een brandewijn brander hadde mogen krygen, maer dat de buyren hem gebeden hadden geen van beide syne plaetse te willen verhuyren, de eene om 't gerammel de ander omet perickel van den brant. Zegden hem dat de Remonstr- plaetse (die recht over

---

[1] Zie boven bladz. 29 en 32.

de seine staet) verkocht was, en dat die deselve wel huyren souden, ende wel soo veel geven souden als eene van de voorseyde, wenschten dat die met hunne vergaderinge hunne buyre mochten blyve, also sy nu 3 jaren waren geweest. Ende dat hy die aen de Remonstranten verhuyrt hadde. Toonde de heeren den huyr cedel. De heeren vroegden tot wat eynde hy hun die plaetse verhuyrt hadde? Myn heeren, seyde hy, vraegt gy nae den bekenden wech? Zy hielden aen om van hem te weten, hy seyde tot zulck een werck als sy nu dese feestdagen daerinne gedaen hebben. De heeren hielden sich verwondert hoorende dat wy daer al inne waren, hoewel hy houde dat zy het wel geweeten hebben. Voorts seyde de man ick meine daeraen niet misdaen te hebben, also de Remonstr. so veel jaren recht over myn Packhuys gepredickt hebben, ende de heeren hen op maentgelt ofte waeckgelt tegen 10 stuyvers ter maent gestelt hebben, hier van hielden hen de heeren verwondert, vroegden elkander ofte sy daervan wisten? elck seyde neen: dat briefjen dienen wy te sien seyde B. als B. willen men kant hun vertoonen, doch het kan wesen dat het de secretarius om seyn eygen prefyt gedaen heeft, want het dacht ons onbehoorlick ende is oock tegen het gebruyck deser stede dat men van een schuyre daer niemant inne woont waeckgelt geeft. De heeren lasen den huyrcedel ende seyden: gy mach henen gaen, die het gehuyrt hadden moesten voor de huyre sorgen. Nu verwachten wy dat deze huyrder zal verboden worden daer inne te laten predicken. De meestendeel van de onsen syn geresolveert daerin te blyven, ende te sien wat de heeren sullen doen. Het is waar dat onse gemeente hier zwack is en geen harde stooten verdragen kan, maar einige meinen also daer so vele swacke broeders in hare kerke syn, en die te swack zyn hare harde leere te verduwen, ende wel rontuyt seggen dat se het in de verschillende poincten met ons finden, so dat de Predicanten genoeg te doen hebben met hare leere met glossen als uytvluchten te bedecken, dat de heeren niet geraden en sullen vinden het uyterste gewelt tegens ons te doen, ende onse vreetsame vergaderingen tot misnoegen van eenigen onder hare gemeinte niet en zullen willen verstooren, in allen gevalle al krijgen wy morgen verbodt, so meinen wij sondagh daer in des heren Avontmael te houden, vertrouwende dat onze Godt die weet dat wy niet dan ruste en vrede en zoeken, ende niet dan uit noot van plaetse en veranderen, oock maer — 2 of — 3 — passen weghs en ver-

plaetsen, alles ten besten ende tot vermeerderinge zyner gemeente alhier stieren zal, blijft hiermede seer waarde vrient ende lieve broeder met alle de broeders aldaer hertelicke gegroet, ende de genade Godes bevolen. Met haeste in harlem deses — 28 — descember

Uwe E. dienstwillige medeb.
PASCHIER DE FIJNE

indien uwe W. iets aen mij te schryven haddet ick wone — op de oude graft bij de Jacobyne brugge, in de kersseboom.

A

Eerwaarde Vrome ende Hoochgeleerde H- Johannes Uyt den bogaert woonende bijt hoff op de cingel — in S' gravenhage

LOONT.

III.

Jakob van der Sluis bekentenisse wegens de mouterye.

CONFESSIE VAN JAN VERSLUIJS.

Ick Onderschreven Jan Vander Sluys bekenne ende belyde mits dezen voor mij ende mijnen erven, dat de mouterye (staande ende leggende inde Burghgravinnesteegh, zo als ick alle tzelve nu van Lambert Theunissen hebbe gekoght is door last ende ten behoeve vande Remonstrantsche gemeente binnen Haarlem, want hoewel de koop-brief om reden op mijn naam alleen gestelt is, zoo is zulx geensints voor mijn rekeninge, maar alleen voor rekeninge vande Remonstrantsche gemeente, gelijck ook dezelve gemeente de koop penningen daarvan zal verzorgen ende verschaffen, ende den tienden dezer alreden an mijn heeft behandight, de eerste termijn, zijnde zevenhondert zesenzestigh gulden dertien stuyvers zes penningen. Derhalven ick belove de gemeente daar mede te laten bewerden, zonder mij die ter contrarie te onderwinden. In oirconde dezes zijn hier afgemaackt twee gelykluijdende geschriften. Zonder argh ofte list geschreven ende onderteykent desen sesentwintighsten november Anno zestienhondert ende veertig. In Haarlem

bij mijn JAN VANDER SLUYS.

Dewijle ick Jan vander Sluijs alsnogh confirmeere tgene boven is geschreven zo verklaare ick wijders bij dezen dat de Remon-

strantsche gemeente in Haarlem alle die voorz. custingen en koop penningen ter behoorlycke tijt heeft opgebraght en betaalt, ende ik noghte mijne erven volgens dien an dese koop geen eygendom of eenigh reght hebbe te pretenderen. Alle twelcke ik onderschreven Jacob vander Sluys ende soone van den voors. Jan vander Sluys mede verklare en confirmeere inde beste forme so veel door mij soude konnen gedaan worden. Sonder argh ofte list gedaan In Haarlem Anno sestien hondert ende negen en vijftigh den eersten February.

bij mijn JAN VANDER SLUYS.
JACOB VANDER SLUYS.

Bovenstaanste verklaringen zijn op één zegel geschreven, aanwezig in het archief der gemeente. Bovendien is aan de achterzijde van den koopbrief der oude kerk geschreven de volgende verklaring:

Ick ondergeschreven Jan vander Sluys verklare voor mij en mijne erven, dat de huysinge ende mouterye, op de andere zijde van deze gemelt, door expresse last ende versoeck van de Remonstrantsche gemeente te Haerlem bij mij van Lambert Theunisse is gekocht ende volgens dien op mij ter secratrye is opgedragen: ende dat oock alle de kooppenningen volgens den kustingbrief door deselve gemeente zijn verstrekt ende aen mij behandigt om also de betalinghe te doen, gelijck ick oock gedaen hebbe aen den voorschr. Lambert Theunisse. Verklarende oversulx dat de voors. mouterye ende huysinge met den erven geheel eygen ende toekomende is de voors. gemeente der Remonstranten die deselve mouterye door mij gekoght, nu oock tot haar gebruyck heeft vertimmert. Gedaen tot Haerlem anno sestien hondert ende seven en veertich, den achtsten November in Haerlem.

Bij mijn JAN VANDER SLUYS.

IV.

Lijst van bestuurders der Gemeente.

1637 Doctor Symen Rodenrijs.
Jan Claasz. Hofman.
Lodewijk Messchaert.
Gilles de Koker.
Gijsbrand Jansz.
Daniel Jansz. Messenmaker.
1649 Corn. Jansz. Stompwijck.
1650 Albr. Huygens.
Dirc Carbasius.
1651 Albr. Huygens.
Theodorus Carbasius.
1652 Willem van de Putte.
1654 Jacob van der Sluys.
1656 Jan Hofman.
Jan van Adrichem.
Cornelis Sysmus.
1660 Jacob Akersloot.
1663 Antony van der Kerck.
1664 Joris de Koker.
Willem van den Heuvel.
Cornelis de Graat.
Pieter Verhoeve.
1668 Gerrit Wusthoff.
1669 Pieter Verhout.
Isaac Govertse.
1673 Paschier van Wesbusch.
Pieter de Koker.
Lubbert Nollens Vollenhove.
1673 Carel de Graat.
1679 Johannes Machveld M. D.
1680 Nicolaas Hofman.
1691 Justus Schoh.
Johannes Taurinus.
1699 Barent Ketelaar.
Cornelis Cloribus. [1]
1704 Jan Verschuyl.
Jan van der Swaart.
1708 Abraham van den Berg.
Jan Egels.
1714 Dionys Schyn.
1723 Isaac de Koningh.
1724 Pieter de Koningh.
1728 Abraham des Amorie.
1729 Pieter van Woensel. [2]
1731 Nicolaas Tijsterman.
1732 Jan Marchant.
1734 Pieter de Koningh de Jonge.
1738 Justus van Leeuwaarden.
1739 Gerrit Schrijver.
1743 Gerrit Roemer.
Jacobus Verwey.
1745 Jan van der Rijk.
1750 Daniel van der Poorten.
1756 Jan van Walré de jonge.
1760 Dionys Verwey.
1768 Gerard van Walré.

---

[1] Van hem staat aangeteekend, dat hij in 1750 voor de 50ste maal op de Algemeene Vergadering der Remonstrantsche Broederschap is tegenwoordig geweest.

[2] Oom van den 10 Jan. 1747 in de Rem. kerk gedoopten Pieter van Woensel, schrijver van den »Lantaarn". Op 4 Dec. 1721 waren Joan van Woensel en zijne beide zonen Pieter en Joannes in dezelfde kerk als bejaarden gedoopt. Joannes was de vader van den schrijver, over wien Busken Huet handelt in zijne Litterarische Fantasien I bladz. 101—130.

1770 Dirk Tijsterman.
1776 Cornelis Storm.
1787 Dirk Hugo van Geer.
1806 J. Stegerhoek, afg. 1838.
J. Frets.
1812 J. H. Hergenreder.
1826 Jan Groenewoud, afgetr. 1837.
1838 Jan Groenewoud Jr., afgetr. 1848.
Jacob Groenewoud afgetr. 1849.
H. W. Bloem, vertr. 1848 [1].
1840 Mr. H. Gerlings Cz., afgetr. voor de eerste maal 1854, teruggekeerd 1869, voor goed afgetr. 1878.
1844 Mr. A. A. del Court van Krimpen, afgetr. 1851.
1846 C. H. Raven, overl. 1851.
1849 W. van der Breggen, afgetr. 1870.
1850 A. A. C. de Vries Robbé, vertr. 1851.
1851 C. A. Nyborg [2], afg. 1856.
W. M. Logeman, afgetr. 1867, terug 1873, afgetr. 1883.
1854 S. C. Raven, afgetr. 1861.
1861 C. de Vos, afgetr. 1862.
1863 E. Koster [3], afgetr. 1880.
J. J. van Laar, overl. 1873.
1867 Mr. M. G. P. del Court van Krimpen, afgetr. 1873, terug 1877.
Ds. J. J. Brester, Em. pred. afgetr. 1873.
1878 W. M. S. Junius, afgetr. 1879, ter. 1881, afg. 1883.
1879 Mr. W. Jager Gerlings. [4]
1880 J. M. Broers [5], afgetr. 1886.
1881 H. M. van Dorp, afg. 1883.
1883 J. Albarda [6].
F. A. van Braam Houckgeest [7].
W. Stolp [8].
1886 N. J. Raland [9].

---

[1] Naar Amsterdam, waar hij als geacht onderwijzer in 1885 overleden, bij testament aan de Broederschap maakte ƒ 20.000, om uit de rente bij stichting van nieuwe gemeenten te hulp te komen, tot tijd en wijle de Amsterdamsche gemeente, die hij ƒ 3000 maakte, behoefte krijgt aan een tweede kerkgebouw. In dat geval keert het fonds tot Amsterdam terug.

[2] Oorspronkelijk behoord hebbende tot de Hernhutters, keerde hij tot hen terug bij de vestiging der Hernhuttersche gemeente in 1856.

[3] Vroeger lid der Ned. Herv. Gem. te Haarlem.

[4] Vroeger lid der Ned. Herv. Gem. te Haarlem.

[5] Vroeger lid der Ned. Herv. Gemeente te Veghel.

[6] Vroeger lid der Ned. Herv. Gemeente te Dordrecht.

[7] Vroeger lid der Ned. Herv. Gemeente te Helder.

[8] Vroeger lid der Ned. Herv. Gemeente te Haarlem.

[9] Vroeger lid der Protestantsche Kerk in N. Indië.

Tot de vaste bezittingen behoorden behalve het hofje en kerk en kosterij:

Een huis, genaamd „de werelt vol kruysen" in de Groote Houtstraat naast het Proveniershuis, in 1749 geschonken door Gerrit Roemer, verkocht aan regenten van het Proveniershuis voor *f* 1900.

Een huis op de Oude Gracht bij de Botermarkt (thans n°. 70) geschonken door Jan Egels in 1755; verkocht aan Ds. P. Loosjes in 1786 voor *f* 6000.

Een huis op de Bakenessergracht n° 51, in 1859 gekocht voor *f* 4587; verkocht in 1884 voor *f* 8875.

Zeven graven op het stadskerkhof onder Schoten n°. 256, waarvan twee met zerken gedekt.

1 Graf op naam van het Remonstrantsch Hofje n°. 626. De zeven graven zijn afkomstig uit n°. 10 en n°. 330 zuidertrans St. Bavokerk en een uit de Janskerk. Schenkingen van Jan Egels en Justus van Leeuwaarden.

5 Woonhuizen in de Brouwerstraat n°. 15, 17, 19, 21, 23.

Het nieuwe kerkgebouw staande op den hoek der Oranjekade, Prinshendrik- en Wilhelminastraten, met daaraan verbonden kosterswoning.

2 Zilveren Avondmaalsbekers, van welke de eene geschonken door Jacobus Cuyleman en Maria Wybouts, de andere door Pieter Muyser.

V.

Schenkingen.

1652	Maria van Ruygenmortel	*f*	100
1654	Jan van Mekeren	„	300
1659	Abraham Stoffels	„	500
	Willem van de Putte	„	800
1662	Adriaan Crommelin	„	150
1666	Maria van der Plasse	„	1,000
	Cornelis van der Kerk	„	600
1668	Johan van de Kinder	„	1,000

1669	Carel de Graet (bij zijn leven)	f	250
1678	Gilles de Koker	„	400
	Aafje Adriaans, Wed. G. Wusthoff	„	1,260
	Margaretha Wynands	„	315
1680	Joris de Koker	„	100
1683	Anna Hofman	„	500
1691	Dr. Akersloot	„	300
1698	Johanna van de Gamerslag	„	200
1701	Jacques van Westerhoven	„	200
1702	Maria Hosman, Wed. Jacobus Cuyleman	„	300
1705	Simon Verhooven	„	832
1712	Isaak van der Hamme	„	3,000
1720	Abraham de Amorie	„	20,000
1721	N. N	„	200
1727	Cornelia Hisseman, Wed. ter Meulen	„	3,000
1735	Pieter Keteling	„	2,000
1749	Gerrit Roemer	„	2,675
1750	Jan Marchant	„	1,000
1751	Petronella Langedult	„	3,000
1754	Wed. Velse	„	2,100
1762	Wed. R. Blok	„	1,000
1763	Wed. Geraarts	„	2,000
1768	Anna Feijtama	„	1,000
1782	Wed. Matthijs Oudekerk	„	2,000
1789	P. van der Vinne	„	1,000
1796	D. van der Poorten	„	6,000
1797	Cornelia Geraarts, wed. François Perné	„	4,000
1862	Wed. J. A. Maria Chevallerau, te Ommen	„	100
1883	Jacoba Cornelia Thuret	„	2,000

